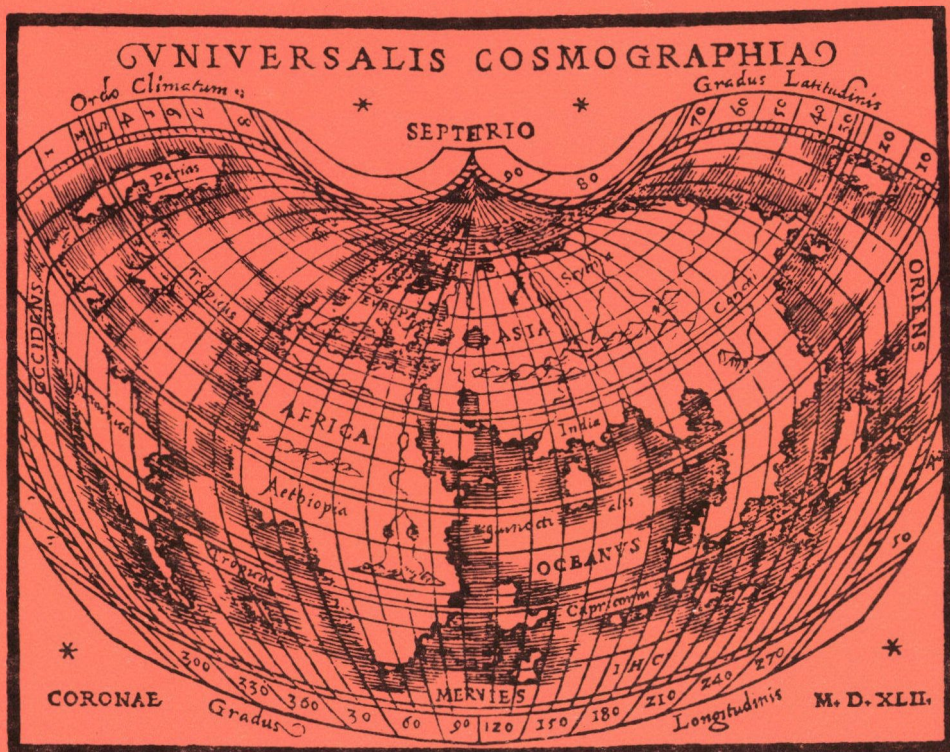

R-12

VILÁGTÖRTÉNET

1998. tavasz – nyár

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Timár Attila: Kulturális asszimiláció és kettős identitás; a birminghami ipari elit dzsentifikációja	3
Szatmári Péter: Az osztrák legitimisták az önálló Ausztria védelmében	21
V. Molnár László: Tokaji borok a cárok asztalán	37
J. Nagy László: Magyar származású kormányzó Algírban 1580–1582	45
Szilágyi Ágnes Judit: Rádió és propaganda Brazíliában az 1930–40-es években	50
Szilágyi Ágnes Judit: Ifj. Horthy Miklós magyar királyi követ Brazíliában	56
N. Szabó József: Magyar–lengyel kulturális kapcsolatok 1945–1948	62

SZEMLE

Oscar Halecki 1891–1978 (Csombor Erzsébet)	70
Georges Castellan: Histoire des Balkans (Ism.: Szász Erzsébet)	75
Caroline Benn: Keir Hardie (Ism.: Jemnitz János)	77
Philip Matter: The Mufti of Jerusalem (Ism.: Ligetfalvi Gábor)	78
Relations franco–italiennes, 1943–1947 (Ism.: Ferwagner Péter Ákos)	80
Ion Petcu: Ceaușescu un fanatic al puterii – biografie neretusată (Ism.: Sebestyén Kálmán)	81

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.

(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,— Ft, példányonkénti eladási ára: 125,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9823347 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: Freier László

KULTURÁLIS ASSZIMILÁCIÓ ÉS KETTŐS IDENTITÁS; A BIRMINGHAMI IPARI ELIT DZSENTRIFIKÁCIÓJA

I. rész

A (felső) középosztály nemesedése, „dzsentrifikációja”, melyet elsősorban a 19. századi angol társadalomtörténet jellemzőjeként szoktak emlegetni, egyáltalán nem számít kizárólagosan 19. századi jelenségnek, hiszen a burzsoázia felfelé törekvésének folyamata már Daniel Defoe figyelmét is felkeltette, sőt, lényegében „a nyitott elit elmélete” is tőle eredeztethető.

Az angol középosztályok dzsentrifikációja meglehetősen kedvelt kutatási témává vált az elmúlt évtizedekben, a kérdéskörben kirobbant viták időnként komoly viharokat váltottak ki szakmai körökben. Alapvető problémának számít az, hogy a dzsentrifikáció fogalma nincs kellőképpen definiálva. Eleve nem könnyű átlátni azt, melyik szerző mit is ért dzsentrifikáció alatt. A *gentrification* jelenthet

- a) *dzsentrifikációt* (vagyis a közjogilag nem nemes gentryhez való felemelkedést),
- b) *arisztokratizálódást* (vagyis abba a rendkívül szűk – mindössze pár száz főt magában foglaló – körbe való bekerülést, melyet a törvény szerint ténylegesen „nemesnek” számító, a House of Lords munkájában való részvétel lehetőségével bíró *peerage* jelentett),
- c) vagy magában foglalhatja mindkettőt.

Azt, hogy a két folyamatot mennyire nem szokás elválasztani egymástól, jól példázza a Lawrence Stone, a probléma egyik kétségkívül legavatottabb kutatója által alkalmazott kritériumrendszer, mely a dzsentrifikáció bekövetkeztét hivatott eldönteni. Ennek négy elemét a következő tesztjellegű kérdések alkotják:

1. Mennyire volt könnyű örökletes címetek szerezni (vagyis bekerülni a *peerage* sorába)?¹
2. Hányan részesültek a gentrykre jellemző oktatásban?
3. Hányan lettek közülük parlamenti képviselők?
4. Hányan vettek feleségül gentry leányzót?²

Mindezek tudomásulvételével, a továbbiakban én sem fogom következetesen kettéválasztani a dzsentrifikáció, illetve az esetleges arisztokratizálódás folyamatát, amennyiben dzsentrifikációról beszélek, az mindkettőt magában foglalhatja majd.³ Annál is inkább, mert – mint ahogyan azt bizonyítani fogom – a dzsentrifikáción, mint komplex gyűjtőfogalmon belül, nem az arisztokratizálódás–dzsentrifikálódás fogalompár mentén fognak meghúzódní a kérdéskör legérdekesebb kérdései; az egész folyamat bekövetkeztének szempontjából nem ez a szubkategorizáció lesz a legfontosabb.

A dzsentrifikáció-vita – ha a végletekig leegyszerűsítjük, akkor – mindekelőtt arról szól, volt-e olyan mértékű a középosztályok társadalmi asszimilációja, amely lehetővé teszi, hogy a dzsentrifikációt joggal említsük a modern kori Anglia társadalomtörténetének fontos jellemzőjeként; eléri-e a *dzsentrifikáció gyakorisága* azt a szintet, mely

indokolttá teszi az angol közgondolkodásban kétségkívül évszázadok óta jelen lévő „nyitott elit-elmélet” elfogadását.

A dzsentrifikációs kutatások töredékes jellegűek; nemcsak abban az értelemben, hogy szükségszerűen egy-egy elhatárolt földrajzi régióra koncentrálódnak. Ami igazán töredékessé teszi őket, az az, hogy gyakran egy-egy kiválasztott „dzsentrifikációs kritériumra” koncentrálnak, ezt teszik meg az egész kérdés sarokkövének, holott véleményünk szerint *csakis ezen „dzsentrifikációs kritériumok” összegző vizsgálata révén lehetséges annak az eldöntése, melyek azok a „tesztjellegű kérdések”, „dzsentrifikációs kritériumok”, melyek igazán perdöntőek a vizsgált kérdés, vagyis a dzsentrifikáció esetleges bekövetkeztének eldöntéséhez.*

Saját kutatásaim – melyet egy három hónapos birminghami kinntartózkodásom során folytattam – is természetesen egy kijelölt régióra, pontosabban városra koncentráltak: a birminghami ipari elit lehetséges dzsentrifikációját igyekeztem megvilágítani. Esettanulmányom alanyainak tíz olyan birminghami gyárost választottam ki, akiknek életrajza szerepel a Dictionary of Business Biography-ben, mely több mint ezer olyan jelentős üzletember biográfiáját tartalmazza, akiknek kiemelkedő üzleti tevékenysége 1860 és napjaink közé esik.

Személyük kiválasztását egyfelől a viszonylag jelentős számú, rájuk vonatkozó forrás indokolta, melyeket a Birminghami Városi Levéltárból (Archives Department of Birmingham Reference Library), és a Birminghami Egyetem (University of Birmingham) levéltárából szereztem. Másfelől mindannyian Birmingham felső középosztályának prominens tagjai voltak, mindnyájan jelentős szerepet játszottak a városi ipari társadalmában: így elkerülhetetlenül egy lehetséges szerepmodellt nyújtottak, egy olyan mintát, mely csodálatot válthatott ki és felkelthette a követés vágyát a város többi gyárosában.

Vizsgálatom során arra törekedtem, hogy az összes igazán fontos „dzsentrifikációs kritérium” szempontjából láttassam a vizsgált gyárosokat, illetve mivel a dzsentrifikáció általában többgenerációs folyamat, ezért, amennyiben mód nyílt rá, fiaikat és további leszármazottaikat is bevettem a vizsgálatba.

Külön fejezetben mutatom be a vizsgált személyek iskolázását, esetleges földvándorlásait, politikai karrierjét, esetleges nemesi cím szerzését, lakóhelyét és életmódját, mint olyan tényezőket, melyek közelebb vihetnek a dzsentrifikáció kérdéséhez. Bár nem szántam külön fejezetet a gyárosok értékszemléletének, mentalitásuk vizsgálata olyan, kivételesen fontos része lesz dolgozatomnak, mely koncepcióm felállításának alapjaként fog szolgálni.

Természetesen egy tíz személyt vizsgáló esettanulmány segítségével nem vállalkozhattam arra, hogy állást foglaljak a dzsentrifikáció *gyakoriságának* kérdésében. Dolgozatom célja sokkal inkább az volt, hogy azt vizsgáljam, mennyiben alkalmasak a dzsentrifikáció bekövetkeztének eldöntésére azok a vizsgálati módok, melyek elsősorban az életmódhoz, illetve a társadalmi elfogadottsághoz kötődő sajátosságokra összpontosítanak. Jómagam is ezek, a fent felsorolt faktorok vizsgálata során jöttem rá arra, hogy vannak más, legalább ilyen fontos jellemzők is, melyek jóval hitelesebben árulhatják el az illető esetleges nemesedését. Mint ahogyan az kiderül majd dolgozatomból, *az értékrend és a mentalitás tényezői fokozott figyelmet igényelnek a dzsentrifikáció összetett folyamatának tanulmányozása során.*

A tisztánlátás érdekében érdemes áttekinteni az „általánosan elfogadott” dzsentrifikációs tesztek alkalmazása során felmerült viták néhány tanulságát is.

Álláspontok a szakirodalomban

A társadalmi felemelkedés, a nemesség soraiba való asszimilálódás egyik legfontosabb feltételeként a *földbirtoklást* szokás számon tartani. Nem meglepő hát, hogy a felső középosztály esetleges földvásárlásait, s azt, hogy „az üzletemberek mindenkori létszámának mekkora hányada furakodott be a földbirtokos osztály soraiba”, többen is kutatták.

W. D. Rubinstein oly módon vizsgálta a gazdag vállalkozók földvásárlásait, hogy összegyűjtötte egy adott időszak (1872–1883) összes jelentős földbirtokosát, majd az így kapott listát összevetette a hagyatéki jóváhagyások (probate records) által megállapítható vagyonos üzletemberek és képzett középosztálybeliek (professionals) listájával. Rubinstein szerint ez alapján a gazdag vállalkozók csak nagyon kis része (10–20%) vált földesúrrá, vagyis – ha ezt vesszük kritériumnak, akkor – az asszimiláció nem volt jelentős mértékű. Mindezek alapján Rubinstein kijelentette, hogy „a brit arisztokrácia egyre inkább kasztjellegűvé, társadalmilag izolált csoporttá vált, mely egyértelműen elhatárolta magát az új keletű üzletember mágnásoktól, akik számára szinte lehetetlen volt teljes mértékű társadalmi elfogadottságot nyerni a földbirtokos társadalom felső köreiben”.⁴

F. M. L. Thompson, aki Rubinstein talán legerőteljesebb kritikusának számít, több szempontból is támadta Rubinstein kutatásait.⁵ Thompson görcső alá veszi a Rubinstein által vizsgált milliomos üzletembereket, és arra a következtetésre jut, hogy ha a milliomosok *örököseit* is számításba vesszük, akkor egészen más eredményre jutunk; így ugyanis – figyelembe véve a vagyon későbbi felhasználását – azt láthatjuk, hogy a családok közül sokkal többen váltak földbirtokossá. Thompson szerint az 1880 előtt meghalt milliomosok nem kevesebb mint 90%-a vett földet, 80%-ának pedig sikerült földbirtokos családot alapítania.⁶

Rubinstein szerint viszont Thompson kutatásai csak kisebb korrekciókat hoznak az ő eredményein, mivel a Thompson által vizsgált kutatási mód valójában azt vizsgálja, hogy a milliomossá vált üzletember (vagy képzett középosztálybeli/professional) vagyonából vettek-e valaha földet, és nem azt, hogy maga az üzletember (vagy professional) földbirtokossá vált-e. (Különösen igaz ez abban az esetben, ha az örökös már nem is vált üzletemberré; ekkor ugyanis már nem az üzletemberek földbirtokossá válását, asszimilációját kutatjuk.)⁷

Rubinstein a vásárolt föld nagyságát vette alapul, általában 2000 acre volt az a küszöb, mely felett a vásárolt földnek már státusadó funkciója, „dzsentrifikáló ereje” lehetett. Thompson azonban úgy véli, nem igazán helyes, ha a dzsentrifikációt egy adott acre-küszöbhez mérjük; a föld pusztá nagysága nem lehet biztos támpont a kérdésben.⁸ A Stone házaspár ezt a problémát úgy kerülte ki, hogy nem a vásárolt földek nagyságát nézte, hanem a country house vásárlásokat vizsgálta; az acreage-ek helyett a vidéki kúriákat használta fel státusindikátorként. *Stone vizsgálatai* (melyek három különböző shire-t [Hertford, Northampton és Northumberland] elemeztek az 1540-től 1880-ig terjedő időszakban) *hasonló eredményt hoztak, mint a más módszert használó Rubinstein kutatásai: csak nagyon kevés felső középosztálybeli vett földet.* A Londonhoz közel fekvő Hertfordshire vidékiház-vásárlóinak 40%-a, a fővárostól körülbelül 100 kilométernyire lévő Northamptonshire-ben 14%, míg az Anglia és Skócia határán fekvő Northumberlandshire házvásárlóinak 24%-a szerezte vagyonát az üzleti életben.⁹

A más állásponton lévő Thompson szerint azonban Stone vizsgálati módszere is rejt magában hibákat, mivel Stone csak a nagy country house-okat veszi figyelembe, melyek – nem meglepő módon – kisebb valószínűséggel cseréltek gazdát, mint a szegényebb gentry (squire/lesser gentry) által birtokolt kevésbé patinás udvarházak. Az a tény pedig, hogy a legnagyobb country house-tulajdonosok köre csak kevésbé hígult fel, Thompson szerint nem feltétlenül jelenti azt, hogy a tehetősebb felső középosztálybeliek egyáltalán nem vásároltak vidéki házakat.¹⁰

Thompson jól látja, Stone miképp törekszik arra, hogy összeegyeztesse saját kutatási eredményeit azzal az évszázadokon át makacsul fennmaradt nézettel, mely szerint a dzsentrifikáció igenis létező jelenség volt.¹¹ Hiszen Stone kutatásai ellentmondani látszanak annak, amit már Defoe is tapasztalt a 17. században, és amit a 19. században Richard Cobden keserű mellékízü, gyakorlatilag szállóigévé vált kijelentésében így fogalmazott meg: „Úgy tűnik, a gyárosok és kereskedők rendszerint csak azért szeretnék meggazdagodni, hogy utána leborulhassanak a feudalizmus lábai előtt.” Az ellentmondást Stone úgy kísérel meg összhangba hozni, hogy egyfelől elismeri, valóban létezett a polgárság körében egy nem elhanyagolható mértékű hasonlulni igyekvés, egy tapintható törekvés a gentry értékrend, viselkedésmód és szokások átvételére: valóban beszélhetünk tehát dzsentrifikációról *kulturális tekintetben*, a nemesség kulturális asszimiláló hatása tényleg vonzó volt a burzsoázia számára. Vagyis ez alapján Stone is úgy gondolja, hogy annak idején „Engels pont fordítva látta a helyzetet: Angliában nem egy burzsoá arisztokrácia, hanem egy arisztokratikus burzsoázia volt kialakulóban”.¹²

A *kulturális dzsentrifikáció* megléte Stone meglátása szerint azonban nem jelentette a felső középosztály tényleges felemelkedését, a country house-vásárlások csekély száma azt bizonyítja, hogy *társadalmi dzsentrifikáció nem következett be*. Lehetséges tehát kulturális asszimiláció társadalmi asszimiláció nélkül. Pontosan ez az, ami alapján Stone a nyitott elit elméletét (vagyis az angol nemességnek azt a páratlanul számító rugalmasságát, mellyel évszázadokon át képes volt magába olvasztania a feltörekvő polgárság bizonyos elemeit, és ezen társadalmi mobilizáció révén – mely számára egyfajta „vérátömlesztésként” funkcionált – megőriznie hagyományos szerepét) pusztán mítosznak, „téveszmének” titulálta, s amely fennmaradását szerinte csak annak köszönhetette, hogy évszázadokon át makacsul elismételgették. (Mellesleg ezzel azt a nézetet is megkérdőjelezi, mely szerint Anglia újkori társadalmi konfliktusainak mérsékeltebb volta, fejlődésének sajátos minősége sokban köszönhető a nagymértékű társadalmi mobilitásnak.)

F. M. L. Thompson is utal arra, hogy a kulturális alapú magyarázatok divatosak és csábítóak: könnyebb irodalmi források felhasználásával bizonygatni a kulturális tényezők szerepét, mint dokumentált, mennyiségileg kifejezhető bizonyítékokat gyűjteni.¹³

Az egész dzsentrifikációs vita talán legnagyobb port felkavaró állásfoglalása, Martin J. Wiener *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980* című könyve is kulturális alapú magyarázatot szándékszik nyújtani. Az amerikai szellemi-történész 1981-ben kiadott, irodalmi forrásokra támaszkodó műve szélesebb kontextusban vizsgálja a dzsentrifikáció problémakörét azáltal, hogy az angol arisztokrácia (állítólagos) üzlet- és iparellenes szemléletét – mely a kulturális dzsentrifikáció révén negatívan hatott az üzletemberekre – teszi meg Nagy-Britannia 20. századi gazdasági hanyatlásának alapvető okának.¹⁴ Wiener szerint lényeges kü-

lönbségek voltak a különböző középosztályoknak a földbirtokos elithez való viszonyában. A domináns földbirtokos elitel szorosan együttműködő pénzügyi elit (vagyis a londoni City) által képviselt kapitalizmus teljesen más jellegű volt, mint az (általában északi) gyárosok ipari kapitalizmusa. A bankárok üzlethez való hozzáállását például nem az egész napi kemény munka határozta meg, és bár a piacgazdaságot természetesen nagyra tartották, a termelés szerepét nem sokra becsülték. A gyárosokat már önmagában munkahelyük földrajzi elhelyezkedése (rendszerint a szutykosnak és taszítóknak tartott északi iparvárosokban), illetve jellege („egy koszos gyár tele munkásokkal”) is „kompromittálta”, míg a bankárok tevékenységük révén kapitalisták maradhattak, de úgy, hogy közben gentlemanekké válhattak. Az általuk képviselt „úri kapitalizmus” dominanciája Wiener szerint az ipari érdekek elhanyagolásához vezetett, mely gátolt gazdasági fejlődést eredményezett. (Wiener itt Angliát Németországgal hasonlítja össze: szerinte Németországban a liberalizmust és a kapitalizmust nem sokra becsülték, ám az ipar fejlesztéséről sohasem feledkeztek meg, hiszen a német nemzet erősödéséhez alapvető volt a gazdasági növekedés. Ezzel szemben Angliában mindig is nagyra tartották mind a kapitalizmust, mind a liberalizmust, ám itt az industrializmus, az ipar érdekei kerültek háttérbe. Így Németországban a politikai fejlődés torzult el, míg Angliában – a stabil politikai és társadalmi háttér mellett – a gazdasági fejlődés vált gátolttá, torzzá.)¹⁵

Wiener szerint a Nagy-Britannia gazdasági fejlődését visszavetítő üzlet- és iparellenes szemlélet főként olyan színtereken „fertőzte meg” a vállalkozókat, mint az angol (elit) oktatási rendszer intézményei: elsősorban a fizetős magániskolák (public school), valamint Oxford és Cambridge egyetemei. Itt a vállalkozók gyermekei ugyanis – gazdasági-műszaki szakképzettség helyett – klasszikus humán oktatást kaptak. Wiener meggyőződése szerint pontosan ez a fajta iskoláztatás jelentette a dzsentifikáció lényegét képező szocializációs mechanizmus fő eszközét: „Egyre könnyebb lett bejutni a magániskolákba. Azonban a kereskedő- és gyároscsaládból származó fiúk csak származásuk és osztályuk megtagadásával nyertek bebocsátást. Bár számos olyan fiú került ide, akinek apja üzletember volt, ők maguk már jóval ritkábban kerestek boldogulást az üzleti életben; ráadásul még azok is, akik üzleti karriert futottak be, »civilizálttá« váltak, hiányzott belőlük a megfelelő elkötelezettség, az elengedhetetlen profitéhség.”¹⁶

Az ipari elit kulturális asszimilációjának, a „tehetség eláramlásának” (haemorrhage of talent), „a vállalkozói szellem halálának” eredménye igazából csak a 20. században érezte hatását a brit gazdaság teljesítményében. A Nagy-Britannia gazdasági hanyatlásában a kulturális tényezők szerepét hangsúlyozó kritikai álláspont (az ún. cultural critique) legfontosabb képviselője, Wiener nézeteivel ideális időben jelentkezett: az 1980-as évek elejének Angliájában, ahol a Thatcher-kormányzat éppen azon volt, hogy radikálisan szakítson a gazdasági hanyatlásért is bűnösnek tartott post-war consensus-szal (az 1945 utáni, pártok közötti alapvető egyetértéssel, amely a jóléti államot megeremtő és fenntartó gazdaság- és társadalompolitika terén volt). Wiener könyve bizonyos szempontból remekül egybevágott a thatcherizmus ideológiájával, mely a kora viktoriánus kor értékeihez való visszatérésben látta Nagy-Britannia felemelkedésének lehetséges szellemi alapját. Másrészt a Wiener által Nagy-Britannia jelenlegi világgazdasági szerepére nyújtott magyarázat azok számára is kapóra jött, akik a hanyatlás okait szerették volna a minél távolabbi múltba helyezni.¹⁷ Wiener

könyvének fogadtatása így túlment a szakmai körökön, a szélesebb nyilvánosság, a brit közélet szereplői is hallatták hangjukat a kérdéssel kapcsolatban.

Ami jelen esetben számunkra fontosabb, az az elmélet szakmai visszhangja. A Wiener-tézist több oldalról is heves támadás érte. Megkérdőjelezték a wieneri, „anekdotikus jellegű” forráshasználat bizonyító erejét. Többen, így például Neil McKendrick irodalomtörténész is rámutatott arra, hogy az üzletemberekkel szembeni ellenérzések igen hosszú múltra tekinthetnek vissza az angol irodalomban.¹⁸ A régóta jelen lévő, McKendrick által „irodalmi luddizmusnak” nevezett ipar-, vállalkozó- és technológiaellenes szemlélet nem kizárólag a gazdasági hanyatlás fémjelezte kor jellemzője, és nem is lehet annak okozója sem. Azt, hogy *önmagában* a bizonyos szakmák iránti ellenszenv irodalmi művekben való felbukkanása mennyire nem határozta meg az adott szakma elfogadottságát, „divatossá válását”, McKendrick hatékonyan illusztrálja azokkal a késő viktoriánus kori regényekkel, melyekben a kereskedő bankárokat és a pénzembereket módfelett negatív színben, szívtelen szélhámosokként tüntetik fel.¹⁹ Am ennek ellenére, „mivel a City szoros kapcsolatban állt az arisztokrata tőkével és földdel, Londonban székel, és mert semmilyen közvetlen asszociáció nem állt fenn közte és az északon koncentrálódó, környezetszennyezőként számon tartott ipari technológiával és termelőszektorral, ezért továbbra is vonzó karrierlehetőség maradt... amely képes volt »úri« jellegét is megőrizni.”²⁰

A Wiener-tézis ellen Rubinstein intézte a legátfogóbb támadást. Értékes kutatási eredményei közül kiemelkednek azok, melyek a public schoolokat mint az asszimilációs folyamat állítólagos legfontosabb színtereit térképezik fel.²¹ Ezek alapján meggyőző erővel kérdőjelezi meg a dzsentrifikáció-pártiak azon koncepcióját, mely szerint a magániskolába járatott vállalkozófiúk gyakran nem az üzleti életben csináltak karriert, vagy ha esetleg mégis, akkor – főként a public schoolokban zajló – dzsentrifikációs folyamat hatására kevésbé rátermett és sikeres üzletemberek lettek.

Rubinstein kutatásai 8 elismert magániskola (köztük Harrow, Rugby és természetesen Eton) diákjainak társadalmi hátterére és a diákok által befutott karrierre összpontosultak. A három kiválasztott mintaévben (1840, 1870 és 1895/1900) iskolai évkönyvek mellett egyéb, a karrierrel információt nyújtó forrásokat (nekrológok, házassági anyakönyvek stb.) is felhasznál annak érdekében, hogy választ adjon arra a kérdésre, vajon elég gyakori volt-e a középosztály egészét tekintve a magániskolai oktatás a 19. század második felében ahhoz, hogy tekintetbe lehessen venni mint a dzsentrifikáció lehetséges tényezője. Az eredmények azt mutatják, hogy a public school nem igazán gyakorolhatott jelentős hatást a középosztály egészére, mivel egész egyszerűen túl kevés (10% alatti) középosztálybeli fiú járt magániskolába a 19. század folyamán.²² Ráadásul a (rendszerint északi) gyárosok fiai még ennél is kisebb arányban jártak magániskolákba, mivel közöttük meglehetősen magas volt a nonkonformisták aránya, ugyanakkor majdnem minden public school anglikán alapítású volt, és rendszerint délen helyezkedett el, távol az északi iparvárosoktól.²³ (Rubinstein itt egyébként felhívja a figyelmet a kulturális kritika egyik legfontosabb ellentmondására: a bankárok és kereskedők gyermekei vitathatatlanul nagyobb arányban jártak magániskolákba, mint a gyárosok fiai, mégis az ipar hanyatlott, nem a kereskedelem vagy a bankélet.)²⁴

A Rubinsteinhez hasonlóan dzsentrifikációellenes Hartmut Berghoff kutatásai is hasonló eredményt hoztak. Berghoff az 1870 és 1914 közötti időszakban vizsgált 1328 olyan vállalkozót (tehát nem kizárólag gyárost), akik Birminghamben, Manchesterben

vagy Bristolban éltek, és vagy jelentős vagyonuk, vagy kiemelkedő társadalmi presztízsük révén „ipari mágánásoknak” számítottak. Ezen üzletemberek közül mindössze 18% járt a Clarendon-iskoláknak nevezett 9 elit public school valamelyikébe.²⁵

Mind Berghoff, mind Rubinstein igyekezett arra a kérdésre is választ adni, vajon mennyire volt jellemző „a tehetség eláramlása”, vagyis hányan választottak más pályát, mint vállalkozó apjuk. Berghoff szerint 75,8%-uk lépett apja örökébe és vált maga is üzletemberré, és a Rubinstein mintájában szereplőknek is legfeljebb 25%-a nem lett apja mintájára vállalkozó. Ráadásul Rubinstein szerint ezek a fiúk legtöbbször nem is a földbirtokosság irányába mozogtak, hanem képzett értelmiségiként (*professional*), tehát papként, jogászként, katonatisztként vagy gyarmati tisztviselőként találtak maguknak boldogulást.²⁶ Rubinstein ennek kapcsán a „kulturális kritika” egyik kevésbé meggyőző pontjára hívja fel a figyelmet: vajon valóban hátrányos volt-e a brit gazdaság számára „a tehetség (mint látjuk, nem igazán nagy mértékű) eláramlása”? Mindazok az emberek (gyakran sokadik fiúk a családban, akiknek már amúgy sem jutott hely a családi üzletben), akik nem üzletemberként, hanem képzett szakemberként állították tehetségüket (mely mellesleg nem feltétlenül üzleti pályára predesztinálta őket) Anglia és a birodalom szolgálatába, vajon tényleg egyértelmű veszteséget jelentettek a brit gazdaság egésze számára, és ha nem, mennyiben van értelme „a tehetség elvészéséről” beszélni?

Rubinstein egyébként nemcsak általában az üzletemberek fiait vizsgálta meg abból a szempontból, folytatták-e apjuk örökségét, hanem három magániskola esetében ezeken belül, külön az északi gyároscsaládok sarjait is. A három, legelőkelőbbnek tekinthető public schoolban (Eton, Harrow és Rugby) volt a legalacsonyabb az „üzletembercsemeték” aránya, és Rubinstein adatai szerint ezek része is az üzleti életben maradt.²⁷

Rubinstein és Berghoff tehát meggyőzően bizonyították, hogy abból a szempontból, hogy hányan adták fel származásukat és osztályukat, a magániskolák nem váltak dzsentrifikációs tényezővé. Azt ugyanis viszonylag könnyű felderíteni, hogy a magániskolai oktatásban részesült vállalkozógyerek maga is üzletember lett-e. A kérdés második felére, vagyis arra, hogy az üzleti pályán maradt fiúk üzleti tevékenységén és mentalitásán mennyiben érzékelhető a dzsentrifikáció állítólagos hatása, sokkal nehezebb választ adni. Ezt a problémát, véleményem szerint, teljes joggal tekinthetjük a dzsentrifikációs kutatások egyik sarokkövének, melyre hiteles feleletet csakis a *karrier alapos tanulmányozásával* lehet nyújtani. Természetesen így sem lehet minden esetben garantálni egy igazán egzakt, csakis egyféleképpen értelmezhető választ. Mint ahogyan azonban az majd saját, a későbbiekben bemutatandó kutatásaimból is kiderül majd, vannak olyan, egyértelmű lépések és megnyilatkozások, melyekben nem nehéz felismerni a dzsentrifikáció tagadhatatlan hatását, illetve annak határozott elutasítását.

Rubinstein úgy próbálja a sikert valamelyest mérhetővé tenni, hogy összehasonlítja az üzletember apák és magániskolában nevelkedett vállalkozó fiaik örökségét. Itt persze sok mindent – inflációt, adónövekedést és más tényezőket is – figyelembe kell venni, ám Rubinsteinnek végül sikerül arra a következtetésre jutnia, hogy a fiúk általában nem lettek sikertelen üzletemberek.²⁸

A magániskolai oktatás egyébként a „Weiner-ellenes” kutatók szerint már csak azért sem lehetett a dzsentrifikáció eszköze, mivel eddig még soha senkinek sem sikerült azt bebizonyítani, hogy a magániskolák által kínált klasszikus-humán oktatás negatív hatás-

sal lett volna az üzleti karrierre. Az itt elsajátítandó vezető, irányító és kommunikatív képességek pedig kifejezetten hasznosak lehettek egy üzletember számára is.²⁹

*

Ahhoz, hogy a dzsentrifikációt mint komplex jelenséget átláthassuk, muszáj szubkategorizálni, különböző szintekre bontani a fogalmat; így három, egymástól különböző szintet állapíthatunk meg:

1. *Kulturális szint*: az üzletemberek (és azon belül gyárosok) azon törekvése, hogy lemásolják a nemesség szokásait, viselkedésmódját, átvegyék értékrendjét. Dzsentrifikáció az attitűd, a mentalitás szintjén (kulturális asszimiláció/dzsentrifikáció).

2. *Gazdasági szint*: a nemesi életmód legfőbb jellemzőinek, tipikus attribútumainak átvétele: földbirtokvásárlás, vidéki ház szerzése stb. (gazdasági dzsentrifikáció).

3. A gazdasági dzsentrifikáció megléte azonban nem feltételezi azt, hogy az illető automatikusan bebocsátást nyert a földbirtokos társadalom felső körébe. Pat Thane és José Harris a Rotschildok példáját felhasználva arra mutatnak rá, hogy még az igazán vagyonos kereskedő bankárok – akik egyértelműen átvették az arisztokratikus életmód legfőbb jellemzőit – is társadalmilag elszigeteltek maradtak az arisztokráciától, főként a munkához és a pihenéshez való másfajta viszonyulásuk miatt.³⁰ Éppen ezért egyesek indokoltnak tartják egy új alcsoport (subclass), az „arisztokratikus burzsoázia” fogalmának bevezetését. Vagyis a *társadalmi szinten* történő asszimilációt külön kell kezelnünk (társadalmi dzsentrifikáció).

Az eddigi dzsentrifikációs kutatások jelentős része feltételezte, hogy a dzsentrifikáció különböző szintjei a fent felvázolt sorrendben követik egymást.³¹ Vagyis az egész folyamat alapját a kulturális dzsentrifikációnak kell alkotnia, mely a legtöbb szerző szerint a polgári identitás teljes feladását, az arisztokrata értékrend feltétel nélküli átvételét foglalta magában.³² A gazdasági, illetve az ezt esetlegesen követő társadalmi dzsentrifikáció pedig csak azután következhet be, miután a vállalkozó teljesen megadta magát az arisztokratikus kultúra vonzerejének.

Már kutatásaim viszonylag korai szakaszában kételyek merültek fel bennem azzal kapcsolatban, vajon helytálló-e a dzsentrifikációs folyamat ezen logikára épített értelmezése. Kételyeimet megerősítette egy olyan munka, melynek célja az volt, hogy konkrét családtörténetek segítségével bemutassa a dzsentrifikációs folyamat általános jellemzőit, különböző szakaszait, illetve azokat a stratégiákat, melyek révén sikeres lehetett egy család dzsentrifikációja. A. K. Gillette Ph. D.-disszertációjában³³ olyan családok felemelkedését mutatja be, melyeknek sikerült nemesi címet (peerage) szerezni, így – amellett, hogy természetesen átvették a nemesi életmód összes lényeges attribútumát, vagyis gazdaságilag dzsentrifikálódtak – esetükben a társadalmi asszimiláció bekövetkeztét sem tagadhatjuk. Ami igazán érdekes, az az, hogy Gillette szerint ezek a családok még nemessé válásuk után is megőriztek gondolkodásmódjukban olyan burzsoá sajátosságokat, mint a nagymértékű ambíció, „sikerorientált gondolkodás”, az oktatás szerepének nagybecsülése, valamint a családon belüli szoros összetartás fontossága.

A Gillette által prezentált esetekben a vitathatatlanul bekövetkező gazdasági és társadalmi asszimiláció nem vonta magával a burzsoá identitás teljes elvesztését; így nem állíthatjuk azt, hogy a kulturális dzsentrifikáció teljes mértékben bekövetkezett.

Mindezek után saját kutatásaim eredményével szeretnék választ adni arra a kérdésre, vajon mennyire vehetjük a kulturális asszimilációt a gazdasági és társadalmi dzsentrifikáció előfeltételének, mikor feltételezhetjük a dzsentrifikáció komplex folyamatának *teljes* bekövetkeztét, és mennyiben helytálló a korábban felvázolt, a dzsentrifikáció különböző szintjei közötti viszonyrendszert szemléltető háromfázisos modell esetén formában történő használata.

Birmingham: az iparváros és gyárosai

Birmingham egyértelműen az iparnak köszönhette nagyságát és jelentőségét, nem véletlenül nevezték „a Midlands fémipari fővárosának”.³⁴ Bár a 20. század elején már Anglia második legnépesebb városa volt, ezen pozícióját csak meglehetősen későn érte el. 1801-ben még például csak az ötödik legnagyobb város volt Nagy-Britanniában. Fejlődését nagymértékben meghatározta az a körülmény, hogy a 19. század közepéig a város nem igazán vált a nagyüzemi termelés központjává: 1860 előtt olyan iparágak domináltak, melyek nem igényelték különösebben a nagyüzemi kereteket. A legtöbb iparágban a kis műhelyüzemek voltak a tipikusak (James Watt partnerének, Matthew Boultonnak az 1771-ben 700 munkást foglalkoztató Soho Factory-ja teljességgel kivételként számomba menő esetnek számított).

Birmingham iparának gerincét a fémipar adta, amely helyi nyersanyag (vasérc és szén) készletekre támaszkodhatott. A fémipar elsősorban az apróbb fém tömegcikkék gyártását jelentette, a késesáruktól kezdve a kandallórácson át a sárgaréz kiegészítőig terjedt a skála, melybe a fegyvergyártás és a híres Jewellery Quarterben készülő ékszerek is belefértek.

Ezen iparágak nagy része nemcsak a nagyüzemi keretek átvétele nélkül virágzott, hanem a technológiai újítások jelentős részének felhasználása nélkül is. (Sokatmondó a tény, hogy a Watt és Boulton által az 1770-es években kifejlesztett gőzgépváltozatot sem Birminghamben alkalmazták először, hanem a cornwalli bányaiban. A gőzenergia egészen az 1830-as évekig nem vált Birmingham iparának jelentős tényezőjévé.) Ami viszont mindig is meghatározta a város iparát, az a *nagy létszámú szakképzett munkaerő* volt. A komoly szaktudást és hozzáértést igénylő iparágak megkövetelték a szakképzett munkaerőt, amely így meglehetősen megbecsülésre számíthatott munkaadói részéről. A paternalisztikus tradíciók, a munkások és munkaadójuk közötti viszonylag közeli viszony már a 18. században is jellemzőek voltak: Boulton Soho Factory-jában szállást biztosítottak a munkások részére, akik karácsonykor ajándékot kaptak a gyárigazgatótól, és még egy biztosítási szervezet is létrehozta, amely pénzügyi támogatást nyújtott baleset vagy haláleset esetén.³⁵ Pár évtizeddel később egy birminghami chartista így ecsetelte a viszonyokat: Birminghamben „gyárosok nem hallgatták el úgy az embereiket, mint Manchesterben... közismert volt, hogy Manchesterben a munkásemberek a gyárosok kényétől függtek.”³⁶ Richard Cobden szerint „a társadalom állapota mind morális, mind politikai értelemben egészségesebb és természetesebb Birminghamben, mint Manchesterben... Szabadabb az érintkezés az összes osztály között, mint a lancashire-i városban (vagyis Manchesterben), ahol hatalmas és áthághatatlan szakadék választja el munkást a munkaadójától”.³⁷

Az osztályok közötti együttműködés (*class co-operation*), mely a középosztály és a munkásosztály politikai szövetségéhez vezetett, olyan, a város sorsa szempontjából döntő jelentőségű események során is megmutatkozott, mint Joseph Chamberlain polgármesterré választása 1873-ban.³⁸ Ezekben az években, amikor Birminghamet a világ legjobban irányított városaként emlegették, és Joseph Chamberlain úgy vezette a várost, mint egy hatékony üzleti vállalkozást, érlelődött meg teljesen ez a városhoz kötődő patriotizmus, városi büszkeség (*civic pride*), mely nélkülözhetetlen alapját alkotta a Birminghamre jellemző városi „filozófiának” (*civic gospel*).

A korábban hozott idézetek is bizonyítják, hogy már a kortársak is hajlamosak voltak arra, hogy Birminghamet Manchesterhez hasonlítsák, és így kontrasztot vonjanak a két város eltérő társadalma és politikája között. A dichotómia a történeti gondolkodásba is áttért. „A 19. század kereskedelmi politikájának alakulását úgy is értelmezhetjük, mint küzdelmet a szabad kereskedelem szószólója, Manchester és a protekcionista Birmingham között – vagy még helyesebb, ha háromoldalú csatáról beszélünk, melyben a kozmopolita London City-je egyesítette erőit Manchesterrel, hogy visszaszorítsa Birminghamet. Birmingham azonban hosszú távon győzelemre volt ítélve.”³⁹ A két nagy iparváros (a megkerülhetetlen, domináns helyzetben lévő fővárossal együtt persze) valóban alapvető módon határozta meg a korszak történetét. Nem véletlen, hogy a 19. századi Anglia történelmét igen gyakran úgy osztják fel, hogy szembeállítják a Manchester uralta kora viktoriánus korszakot a Birmingham dominálta századvéggel.

Az a Birmingham azonban, amely felülkerekedett Manchesteren, már egy olyan iparra támaszkodott, melyre egyre inkább a nagyüzemi keretekben történő termelés vált jellemzővé: 1860 és 1914 között különösen az ekkor megjelenő új iparágak (élelmiszeripar, gépgyártás, illetve a löszergyártás) igényelték ezt. Úgy tűnik, Birmingham leginkább az ipari forradalom második szakaszát példázza, amikor a fémfeldolgozó ipar, a vegyipar és az élelmiszeripar jutott fontos szerephez. A dolgozatunkban vizsgált tíz gyáros mindegyike valamilyen, ezekhez tartozó iparágban csinált karriert; így többé-kevésbé reprezentatív módon képviselik a Birminghamre leginkább jellemző iparágakat.

I. Apró fém tömegcikk gyártók:

Sir Josiah Mason (1795–1881) tollgyáros
 Joseph Chamberlain (1836–1914) csavargyáros
 Joseph Henry Nettlefold (1827–1881) facsavargyáros
 Arthur Keen (1835–1915) anyáscsavargyáros

II. Rézipar

Robert Hall Best (1843–1925) sárgaréz lámpafittingek gyártója

III. Üvegipar

Sir James T. Chance (1814–1902) üveggyáros, feltaláló

IV. Gép- és szerszámgyártás

Sir Richard Tangye (1833–1906) szerszám- és gépgyártó
 Thomas Avery (1813–1894) mérleggyáros

V. Élelmiszeripar

Sir Alfred Frederick Bird (1849–1922) élelmiszergyáros

George Cadbury (1839–1922) kakaógyáros

Mind a tíz gyáros (Josiah Mason kivételével) a 19. század első felében született, mindannyian aktívak voltak az 1860 és 1914 közötti időszakban, és mindnyájan nagyiparosnak tekinthetők, ha Berghoff definícióját használjuk: üzemeikben legalább 100 munkást foglalkoztattak. (Korabeli elnevezésük „Captains of Industry” volt.) Bár életük folyamán jó néhányuk más, iparon kívüli érdekeltségekbe és egyéb tevékenységekbe bonyolódott, mindannyian gyárosként kezdték pályafutásukat és az iparból szerezték vagyonukat. Karrierjük részletes vizsgálata számos fontos kérdés megvilágításában segíthet.

Üzleti karrierek

Nem törekszem arra, hogy a lehető legrészletesebben bemutassam a vizsgált személyek üzleti pályáját, inkább olyan egyéni összefoglalásokat kívánok nyújtani, melyek tartalmazzák a karrierek legfontosabb állomásait, fordulópontjait. Emellett szándékom szerint már most felvillantom az üzletemberek habitusának néhány olyan elemét, melyből további következtetések is levonhatók. Bizonyos esetekben utalni fogok az esetleges dzsentifikációs folyamat lejátszódásának jeleire (vagy esetleg ilyen jellegű jelek teljes hiányára), ám ezen fejezetnek még nem az az elsődleges célja, hogy górcső alá vegye a dzsentifikáció tényezőit, illetve azok esetleges hatását a gyárosokra; sokkal inkább a vállalkozók bemutatása a cél.

Első lépésként nézzük meg az üzletemberek vagyoni helyzetét és vallási hovatartozását.

<i>Név</i>	<i>Iparág</i>	<i>Hátrahagyott vagyon</i>	<i>Vallási hovatartozás</i>
Thomas Avery (1813–1894)	mérleggyáros	£ 230 723	nonkonformista (nem pontosítható)
Robert Hall Best (1843–1925)	sárgaréz lámpafittingek gyártója	£ 85 280	?
Sir Alfred Frederick Bird (1849–1922)	élelmiszergyáros	£ 653 656	anglikán?
George Cadbury (1839–1922)	kakaógyáros	£ 1 071 100	kvéker
Joseph Chamberlain, Jr. (1836–1914)	csavargyáros	£ 125 495	unitárius
Sir James Timmins Chance (1814–1902)	üveggyáros, feltaláló	£ 246 654	anglikán
Arthur Keen (1835–1915)	anyáscsavargyáros	£ 1 000 000	anglikán
Sir Josiah Mason (1795–1881)	tollgyáros	£ 56 729	unitárius
Joseph H. Nettlefold (1827–1881)	facsavargyáros	£ 287 882	unitárius
Sir Richard Tangye (1833–1906)	szerszám- és gépgyártó gyáros	£ 243 621	kongregacionalista

Bár Rubinstein meglátása szerint a vallási hovatartozás felkutatása roppant nehézségekkel jár, a vizsgált személyek esetében – R. H. Best kivételével, akinél nem jutottam eredményre – ez nem volt túl nehéz feladat. Bár A. F. Bird esetében sem leltem ilyen irányú adatra, családi és társadalmi körülményei miatt valószínűnek tartom anglikán voltát. Vele együtt tehát a tíz közül hárman voltak anglikánok, hatan pedig különböző disszenter-nonkonformista közösségekhez tartoztak.

Ez az arány alapvetően összhangban van a Birmingham üzleti, illetve ipari közösgére jellemző vallási megoszlással. Berghoff több száz fős mintája alapján megállapítja, hogy az üzletemberek (vagyis nemcsak a gyárosok, hanem a kereskedők és bankárok) körében 54,8%-ot képviseltek a nonkonformisták, míg az anglikánok százalékaránya 40% volt. A birminghami nagyiparosok körében (vagyis azon gyárosok között, akik legalább 1000 alkalmazottal rendelkeztek) még magasabb volt a nonkonformisták aránya: 66,7% – vagyis a mi szerény, 10 fős mintánk meglehetősen jól reprezentálja a birminghami ipari elit vallási színezetét.⁴⁰

Birmingham persze köztudomásúlag a nonkonformisták egyik fellegetője volt; mivel 1838-ig nem vált *incorporated borough*-vá, sokáig nem vonatkoztak rá a disszenter-ellenes Clarendon Code korlátozásai, így a nonkonformisták nagy számban települtek be ide. Ennek ellenére – hasonlóan a többi, jelentős létszámú munkásosztállyal bíró ipari városhoz – Birmingham meglehetősen világias jellegű város volt, ahol a templomba járók száma viszonylag alacsony volt: 1892-ben például a város lakossága 668 908 volt, és ebből 52 217 nonkonformista és 43 988 anglikán járt rendszeresen templomba.⁴¹ A disszenter népegyházi életben a metodisták, a baptisták és a kongregacionalisták voltak jelen a legnagyobb számban, őket követték az unitáriusok és a szerény létszámú kvéker közösség. Mindez azért érdekes, mert Berghoff adatai megmutatják, hogy a vállalkozói elit disszenter részében az unitáriusok számaránya volt a legmagasabb, őket követték a metodisták, majd meglehetősen magas százalékarányt produkálva, a kvékerek képviselői.⁴² Így talán nem véletlen, hogy a mi nagyiparosi mintánkban is három unitárius szerepel, utalván arra, hogy az unitarianizmus volt a legnépszerűbb disszenter irányzat Birmingham vállalkozói és azon belül ipari elitje körében (pl. Chamberlainek, Kenrick, Martineau, Lucas és egyéb prominens családok).

A vallási hovatartozásnak természetesen a dzsentifikáció aspektusából is volt jelentősége. Az anglikánok általában eleve nagyobb eséllyel indulhattak harcba a társadalmi elfogadottságért. A helyi (birminghami) elitbe való bekerülésnél egyáltalán nem számított hátránynak a disszenter háttér. Talán ennek köszönhető, hogy a vizsgált tíz gyáros közül csak egy esetében figyelhető meg áttérés, ám ekkor sem az anglikanizmus irányába: Richard Tangye kvékerből vált buzgó kongregacionalistává. Ráadásul pont Tangye példája, akit 1894-ben lovaggá avattak, emlékeztethet arra, hogy bár az anglikán háttér egyértelműen előnynek számított a társadalmi felemelkedésnél, egyre kevésbé volt „kötelező”.

Mint ahogyan az kiderül a táblázatból, mind a tíz gyáros meglehetősen nagy vagyont gyűjtött élete folyamán; ha pedig vagyonukat összemérjük a 19. századi Birmingham leghatalmasabb vagyonaival, akkor a vizsgált személyek kiemelkedő vagyoni helyzete még nyilvánvalóbbá válik.

Egészen 1924-ig a város mindössze 3 milliót produkált; ebből a háromból kettő a mi vizsgálatunkban is szerepel: Arthur Keen (mh. 1915; £ 1 000 000) és George Cadbury (mh. 1922; £ 1 071 099).

1924-ig mindössze 12 birminghami polgárnak sikerült legalább félmillió fontnyi vagyont hátrahagynia: az egyik ilyen Sir Alfred Bird volt (mh. 1922; £ 653 656). Noha Sir Josiah Mason hátrahagyott vagyona „csupán” £ 56 729 volt, élete során összegyűjtött vagyona, melynek döntő részét jótékonyági célokra fordították, félmillió font körül volt.

Az itt vizsgált gyárosok közül négyen negyedmillió font körüli vagyont hagytak hátra: Sir Richard Tangye (mh. 1906; £ 243 621), Joseph Henry Nettlefold (mh. 1881; £ 287 882), Thomas Avery, (mh. 1894; £ 230 723), Sir James Timmins Chance (mh. 1902; £ 246 654).

Két gyáros negyedmillió fontnál kisebb vagyont hagyott hátra: Joseph Chamberlain Jr. (mh. 1914; £ 125 495) és Robert Hall Best (mh. 1925; £ 85 280).⁴³

Egyértelmű tehát, hogy a vizsgált gyárosok nemcsak Birmingham ipari közösségén belül tartoztak a leggazdagabbak közé, hanem a város (bankárokat, kereskedőket és képzett értelmiségieket is magában foglaló) felső középosztályának tagjainak is tekinthetők. A helyi elithez való tartozásukat nemcsak vagyoni helyzetük bizonyítja, hanem társadalmi presztízszük is, mely többek között a korabeli folyóiratok cikkeiben és a helyi újságok nekrológjaiban is kifejezésre jutott. A helyi elit prominens figuráiként pedig ezek a nagyiparosok jelentős hatással voltak köreik attitűdjére.

Noha mind a tizen igen gazdag emberként haltak meg, nem mindannyian származtak vagyonos családból; hárman egyértelműen self-made manek voltak, hárman módos családból származtak, míg négyőjük apja egyértelműen gazdag embernek számított.

Self-made manek

1. *Sir Josiah Mason* (1795–1881) egy szőnyegszövő-segéd fiaként mindössze 20 font megtakarított tőkével kezdte üzleti karrierjét. Egy éven belül sikerült megvennie egy kisebb tollgyártó üzemet, fél évszázaddal később, 1874-ben pedig már övé volt a világ legnagyobb tollgyártó üzeme, melyben a közel 1000 alkalmazott évente 225 millió tollat gyártott le. „Az a fajta gyakorlatiasság jellemezte, mely az üzletben sikert szül.”⁴⁴ Tollgyártó üzeme mellett részesedése volt egy galvanizálással foglalkozó vállalkozásban is, valamint alapított egy nikkelfinomító üzemet is. Vagyona legnagyobb részét jótékonyági célokra fordította: a gyermektelen Mason két árvaházat is létrehozott, melyek mintegy negyedmillió fontot emésztettek fel. Filantróp tevékenységének jutalma volt 1872-es *lovaggá ütése, amely azonban egyáltalán nem befolyásolta üzleti tevékenységét.*⁴⁵ Mason csak 80 éves korában vonult vissza; hátralévő éveit és az ekkor eladott tollgyártó üzeméből származó tőkéjének nagy részét másik nagy filantróp terve megvalósítására fordította: (főként műszaki profilú) egyetemet alapított Mason College néven, amely pár évtizeddel később Birmingham egyetemévé alakult (University of Birmingham).

2. *Arthur Keen* (1835–1915) apja kocsmáros és kisbirtokos volt, aki halálakor szerény 450 fontos vagyont hagyott hátra. Keen üzleti karrierjének kezdetét egy olyan amerikaival való találkozás jelentette, aki egy szabadalmaztatott anyáscsavargyártó gép piacra dobásának reményében érkezett Angliába. Ők ketten közös vállalkozásba kezdtek, mely 1864-re korlátolt felelősségű társasággá vált. Később Keen megvette partnere részét, és cége egy másik vállalattal egyesült. Keen kivételes

érzékkel lavírozott a cégátvételek és egyesülések tengerében, és így a számára előnyös fúziók véghezvitelével egy hatalmas cégbirodalmat hozott létre. 1900-ban Keen cége, a Patent Nut and Bolt Co. összeolvadt a Guest Company-vel: az ily módon létrejött cégóriás, melynek Arthur Keen volt az elnöke, több mint két és fél millió font kibocsátott részvénytőkével rendelkezett. Keen üzleti stílusát jól jellemzi az a mód, ahogyan két évvel később megszerezte a Nettlefoldok vállalatát: elhitette a facsavart gyártó Nettlefoldokkal, hogy be akar lépni a facsavarpiacra, mégpedig úgy, hogy ugyanazt a pár, Amerikából vásárolt csavargyártó gépet egymás után többször is beszállította gyártelepére! A trükk bevált, a komolynak tűnő konkurencia megjelenése miatt a Nettlefoldok belementek a fúzióba.⁴⁶ Keen nem újítói vagy szakmai hozzáértéssel emelkedett ki, sikerét mindenre elszánt üzletemberi attitűdjének, hatalmas energiájának és profitorientált gondolkodásmódjának köszönhetette. Egészen haláláig az üzleti életben maradt.

3. *Sir Richard Tangye* (1833–1906) egy szerény cornwalli földműves fia száraz- és gépgyártó gyárosként csinált karriert négy testvérével (George, James, Joseph és Edward) együtt. A Dictionary of Business Biography (DBB) szerint testvérei is elismerték, hogy elsősorban Richard szervezőképességének és kitartásának volt köszönhető a családi vállalat sikere, mely az 1855-ben 10 munkást foglalkoztató mellékutcai üzemből 1864-re 400, 1876-ra pedig már 1500 alkalmazottat foglalkoztató gyáróriássá vált.⁴⁷ A DDB szerint, ahogy a cég növekedett, úgy csökkent Richard testvéreinek érdeklődése az üzlet iránt, így 1872-ben felbomlott az öt fivér partnersége.⁴⁸ Joseph Tangye unokája azonban máshogy – valószínűleg kicsit elfogultabban – meséli el a történeteket: szerinte ugyanis Richard két testvérét, Jamest és Josephet egész egyszerűen lemondásra kényszerítette, kipenderítette a családi vállalkozásból 1872-ben.⁴⁹

Akárhogy is történt, annyi bizonyos, hogy Richard rendkívül tehetséges üzletember volt, akinek azonban maradt ideje egyéb passziókra is: az amatőr történész Tangyennek tekintélyes könyvtára volt, sőt, egzotikus utazásainak élményeit is megörökítette az általa írott útikönyvekben. „Együttérző munkaadónak, jószívű embernek” tartották, aki „nem gátolta a szakszervezeti szervezkedést sem”.⁵⁰ 1894-ben Lord Rosebery lovaggá ütötte; ezt valószínűleg a Liberális Pártnak nyújtott pénzügyi támogatásával „érdemelte ki”.⁵¹ Cégét 1881-ben korlátolt felelősségű vállalattá szervezték át, melynek Richard haláláig elnöke maradt.

Módos családból származó gyárosok

1. *Robert Hall Best* (1843–1925) nemcsak a legkevésbé gazdag, hanem – mondhatjuk, hogy – a legkevésbé jelentékeny is a 10 gyáros közül. Esete mégis figyelemre méltó. Best 15 évesen befejezte az iskolát és dolgozni kezdett a családi lámpagyártó üzemben. Miután apja meghalt, átvette a cég vezetését és a századfordulóig egy személyben volt annak menedzsere, tervezőmérnöke és ügynöke. Ezután már az üzlet növekedése munkamegosztást, specializációt igényelt, és Best egyre inkább szociális, oktatási és jóléti tevékenységekbe vetette bele magát. „Úttörő volt a jóléti tevékenység terén, akit az ipar szociológiai oldala érdekelt.”⁵² Erős németbarátság jellemezte, több százszor utazott Németországba, ahol a rézmegmunkáló iparban dolgozó munkások munkakörülményeit tanulmányozta.

Best élete és karrierje alaposabb vizsgálat után sem mutatja bármiféle dzsentrifikáció jelét. A mód, ahogyan gyerekeinek iskolát választott, pedig egyértelműen azt mutatja, hogy „zsigerből” tiltakozott bármi olyasmi ellen, ami esetleg gyermekeit dzsentrifikálhatná és megakadályozhatná őket abban, hogy majdan átvegyék a családi cég vezetését.

Bár utolsó éveiben már kevésbé izgatta az üzlet, haláláig figyelemmel kísérte a családi cég tevékenységét. Halála után fia vitte tovább az üzletet.

2. *Sir Alfred Frederick Bird* (1849–1922) az apja által alapított kis üzletet fejlesztette hatalmassá. Bird zselétartalmú ételeket, „tojáspótlót” és egyéb, nagy sikerű „előkészített ételeket” fejlesztett ki. A termékfejlesztés mellett a modern reklámmódszerek alkalmazása jelentette a cég másik erősségét. Bird azonban nemcsak innovatív, újító szellemű gyárosként maradt meg az emberek emlékezetében, hanem jólelkű munkaadóként is. 1905-ben (56 évesen) átadta a vállalat irányítását fiának és teljesen visszavonult az üzlettől. Politikai karrierje is igen sikeresnek mondható: 1910 és 1922 között West Wolverhampton parlamenti képviselője volt, az első világháború alatt parlamenti titkári posztot is betöltött. 1920-ban szolgálatai elismeréseként lovaggá ütötték.

3. *George Cadbury* (1839–1922) a Cadbury-cég történelmének talán legismertebb alakja. A családi vállalatot apja, John alapította. George, hasonlóképpen testvérehez, Richardhoz, rövid iskoláztatás után a kakaót gyártó és árusító családi cég szolgálatába állt. 1861-ben John kénytelen volt átadni az üzlet vezetését fiainak. A nagy áttörést a Cadbury's Cocoa Essence, az Angliában forgalmazott első tiszta kakaó piacra bocsátása jelentette. 1861 és 1879 között a vállalat forgalma 28 000 fontról 103 000 fontra, alkalmazottainak száma pedig húszról kétszázra nőtt. A növekedés új épületeket kívánt, George ennek kapcsán valóra válthatta azon elképzelését, mely szerint az egészséges és barátságos környezet mind a vállalatnak, mind munkásainak előnyére válik. 1879-ben a gyár a belvárostól délnyugatra fekvő zöldövezeti területre költözött, mely nemcsak a gyárnak, hanem a munkásoknak is otthont biztosított: Bournville elismert és csodált mintaközösséggé vált.

A cég forgalma 1900-ra már 1 millió fontra emelkedett, 1907-ben már 4683 munkást foglalkoztatott. Richard 1899-ben bekövetkezett halála után a vállalat korlátozott felelősségű magáncég lett (Cadbury Brothers Ltd.), melynek elnöke George Cadbury lett, míg két fia és két unokaöccse ügyvezető igazgatók lettek. George Cadbury haláláig elnöke maradt a cégnek.

Gazdag családból származó gyárosok

1. *Thomas Avery*-t (1813–1894) magánúton oktatták, és már 15 évesen „befogták” a család vállalkozásába. Apjuk halálakor, 1843-ban Thomas és testvére, William lettek a mérleggyártó cég tulajdonosai. Thomas kereskedelmi menedzserként döntő szerepet játszott a vállalat terjeszkedésében, amely 1865-re Anglia egyik legnagyobb mérleggyártó vállalkozásává nőtte ki magát. Ekkor azonban Thomas felbontotta testvérével a partnerséget, és kivonta tőkéjét az üzletből, ugyanis kizárólag politikai karrierjére kívánt koncentrálni. Ennek ellenére, amikor bátyja 1874-ben meghalt, visszatért az üzletbe, és 1881-ig ügyvezető menedzserként vezette azt. Ezen időszak alatt sikeresen egyben tartotta a céget, új ágakat hozott létre és gyarmati piacokat nyert. Második visszavonulása idején a vállalat már több mint 700 dolgozónak nyújtott állást.

Második visszavonulását követően folytatta helyi politikai karrierjét; ekkor harmadikban is Birmingham polgármesterévé választották.

2. *Sir James Timmins Chance* (1814–1902) is megtapasztalhatta, milyen egy gazdag apa gyermekének lenni: William Chance Birmingham egyik legismertebb, legbefolyásosabb polgára volt, aki halálakor szép vagyont (mintegy 120 000 fontot) hagyott fiaira. Az anglikán Chance család a felületes jegyek vizsgálata alapján dzsentrifikálódni látszott: már 1825 és 1870 között hatan (köztük J. T. Chance) jártak a családból magániskolába. (Ezzel egyébként James Timmins Chance az egyetlen, esettanulmányban vizsgált gyárosunk, aki ilyesmivel dicsekedhet). Chance ezután a londoni University College-ban, majd 1833-tól a cambridge-i Trinity College-ban tanult. Utóbbi helyen elsősorban a matematika tudományával ismerkedett, de emellett jogot, teológiát, modern nyelveket, természettudományokat és klasszikusokat is tanítottak neki. Chance esetében egy (legalábbis látszatra) megfelelő példát találhatunk a Buddenbrook-szindrómára, ugyanis a fiatal Chance tetszését nem igazán nyerte el apja és bátyja üveggyártó üzlete: azután ment egyetemre, miután 1830-ban rövid időre belekóstolt a szakmába.

Mindazonáltal pár évvel később hazahívták Cambridge-ből. Úgy tűnik azonban, hogy még ekkor sem tudott teljesen ráhangolódni a feladatra: egyszer öt marasztalták el egy 10 000 fontos veszteségért, és az is sokat elárul, hogy még üzlettárssá fogadása után hosszú évekkel is alárendelt státusban maradt. Feltalálói tehetsége meglehetősen felemás hatással volt a cég teljesítményére: a minden kétséget kizáróan igen tehetséges matematikus és feltaláló Chance számára az 1840-es évek közepétől erősödő hazai és külföldi konkurencia jelentette a kezdeti motivációt, ám ugyanakkor a vállalat viszonylagos visszaesése és az 1859 és 1872 között állandósuló kitermelt veszteség mögött részben az ő egyre több időt felemésztő üvegházi kísérletei álltak.⁵³

Chance 1879-ben (65 évesen) vonult vissza a vállalat aktív irányításától, bár 1889-ig megtartotta igazgatói székét.

3. *Joseph Henry Nettlefold* (1827–1881) apja, John Sutton Nettlefold egy rézöntő és vaskereskedő üzlet tulajdonosa volt, aki az idősebb Joseph Chamberlain hűgát, Marthat vette feleségül: így Joseph Henry Nettlefold és a fiatalabb Joseph Chamberlain (a későbbi gyarmatügyi miniszter) unokatestvérek voltak. Nem sokkal az 1851-es Great Exhibition után John Sutton Nettlefold rátalált egy amerikai szabadalmaztatású, önműködő alapon üzemelő facsavargyártó gépre és elhatározta, hogy gyárat alapít Birminghamben. A szükséges tőke megszerzése érdekében társult sógorával, az idősebb Joseph Chamberlainnel. A gyárat kezdetben J. S. Nettlefold idősebbik fia, Edward John és a fiatalabb Joseph Chamberlain vezette; utóbbi az üzlet értékesítési részével foglalkozott. A Nettlefold and Chamberlain Co. olyan sikeres volt, hogy amikor a Chamberlaineik 1874-ben kiszálltak az üzletből, több mint 600 000 font részesedéssel távozhattak.

Miután a Chamberlaineik kiszálltak, Joseph Nettlefoldra is több feladat hárult. Bár gépészetet soha nem tanult, rendkívül jó volt matematikából, és így nem volt nehéz szert tennie a szükséges gyakorlati szaktudásra. Bátyja 1878-as halálát követően a vállalat elnöke lett. 54 éves korában, sikeres karrierje tetőpontján érte a halál egy szélütés következményeként.

4. *Joseph Chamberlain Jr.* (1836–1914) 1854-ben érkezett Birminghambe, hogy felügyelje családjá érdekeit a Nettlefoldokkal közös vállalkozásban. Joseph feladata az

értékesítés lett, és 1866-ig, John Sutton Nettlefold haláláig a két apa (idősebb Joseph Chamberlain és J. S. Nettlefold) és a két fiú (Edward John Nettlefold és a fiatalabb Joseph Chamberlain) hozta a vállalattal kapcsolatos döntéseket. A cég dominálta a hazai piacot és betört a világpiacra is. Az 1860-as évek közepétől Chamberlain üzleti körutakra ment; az ekkor szerzett tapasztalatoknak nagy szerepe volt abban, hogy a vállalatnak sikerült tovább terjeszkednie és növelnie a tengerentúli eladási eredményeit. Az 1870-es évek világméretű gazdasági fellendülése további nyereséget jelentett a Nettlefold és Chamberlain Co. számára, de ekkor Joseph esze már máshol járt: 1874-ben ő és testvérei eladták részesedésüket, és Chamberlain körülbelül félmillió fontnyi vagyonnal a háta mögött belépett a politika színpadára.

*

„Az igazság az, hogy legyen szó akár házasságról, földbirtok- vagy vidékiházvásárlásról, vadászatról, munkához való viszonyról, vagy éppen a helyi vagy országos politikai életben való részvételtől – mindezen jellemzők közül *egyetlenegy* sem alkalmas arra, hogy *önmagában*, a többi figyelmen kívül hagyásával, a vizsgált személy osztályának vagy társadalmi státuszának megbízható fokmérőjeként szolgáljon.”

Éppen ezért – mint ahogyan arra már utaltam korábban – dolgozatom most következő, legfontosabb részében a kutatott gyárosok (illetve családjuk) életét vizsgálom meg minden, fontosabbnak ítélt dzsentifikációs tényező szemszögéből.

Jegyzetek

- 1 A peerage-t a duke-i marquess, earl, viscount, és baroni címmel rendelkezők alkotják, a baronetek már nem számítanak közjogi értelemben nemesnek. A baronetcy lényegében egy örökletes lovagi cím, vagyis a knightoktól a fiúsárra való átörökíthetőségében különbözik.
- 2 Stone, Lawrence and Fawtier, Jeanne C.: *An Open Elite?* Oxford, 1984. 241.
- 3 Ha „nemességről” szólok, akkor a továbbiakban mind a peerage-t, mind a gentryt beleérttem majd.
- 4 Rubinstein, W. D.: *Men of Property. The Very Wealthy in Britain Since the Industrial Revolution.* London, 1981. 219.
- 5 Thompson álláspontjának legfrissebb összefoglalásaként ld.: *Business and Landed Elites in the Nineteenth Century.* In: *Landowners, Capitalists and Entrepreneurs. Essays for Sir John Habakkuk.* ed. F. M. L. Thompson. Clarendon Press, Oxford, 1994.
- 6 Uo. 165.
- 7 Rubinstein: *Businessmen into Landowners: the Question Revisited.* In: *Land and Society in Britain 1700–1914. Essays in Honour of F. M. L. Thompson.* Eds. Harte, N. B., Quinault, Roland. Manchester University Press, 1996. 95.
- 8 Thompson: *Business and Landed Elites*, 143.
- 9 Stone: i. m. 209., 409.
- 10 Thompson: *Business and Landed Elites*, 142–143.
- 11 Uo. 144.
- 12 Uo.
- 13 Uo.
- 14 Nem Wiener volt persze az első, aki a késő viktoriánus kor üzletembereinek gyenge vállalkozói teljesítményében vélte felfedezni Nagy-Britannia gazdasági hanyatlásának (egyik) okát. Ld. pl. P. L. Payne: *British Entrepreneurship in the 19th Century.* London, 1974; G. C. Allen: *The British Disease.* London, 1979; D. S. Landes: *The Unbound Prometheus.* Cambridge, 1969.

- 15 *Winer, Martin*: English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980. Penguin, 1981. 9.
- 16 Uo. 16.
- 17 *Berghoff, H.*: Public Schools and the Decline of British Economy 1870–1914. Past and Present, No. 129. 1990. nov. 151.
- 18 *McKendrick, Neil*: 'Gentlemen and Players' revisited: the gentlemanly ideal, the business ideal and the professional ideal in English literary culture. In: Business Life and Public Policy. Essays in Honour of D. C. Coleman. Eds. McKendrick N. and R. B. Duthwaite. CUP 1986.
- 19 Uo. 135–136.
- 20 Uo. 136.
- 21 *Rubinstein, W. D.*: Capitalism, Culture and the Decline in Britain 1750–1990. Routledge, 1993. 102–140.
- 22 Uo. 113.
- 23 Uo. 114–115.
- 24 Uo. 115.
- 25 *Berghoff*: Public Schools. 156.
- 26 *Rubinstein*: Capitalism... 122.
- 27 Uo. 126.
- 28 Uo. 129.
- 29 *Berghoff*: Public Schools. és *Thane, Pat*: Aristocracy and Middle Class in Victorian England: the Problem of Gentrification. In: Bürgertum, Adel und Monarchie. Eds. Birke, Adolf und Lothar Kettenacker, K. G. Saur. München, 1989. Thane alapvetően a rubinsteini „kánont” sulykolja.
- 30 *Thane, Pat–Harris, José*: British and European Bankers 1880–1914: An 'Aristocratic Bourgeoisie'? idézi: Thompson: Business and Landed Elites. 166.
- 31 *Ld. Thompson*: The Landed Aristocracy and Business Elites in Victorian Britain. In: École française de Rome. Les noblesses européennes au XIXe siècle. Rome, 1988.
- 32 *Wiener*: i. m.
- 33 *Gillette, A. K.*: The New Aristocrats: A Study of Bourgeois Gentrification in 18th and 19th Century England. Publikálatlan Ph. D.-disszertáció. Binghampton, State Univ. of New York, 1992.
- 34 Ez a fejezet nagymértékben támaszkodik *Hopkins, Eric*: Birmingham. The First Manufacturing Town in the World 1760–1840. c. könyvére, illetve *Briggs, Asa*: History of Birmingham. Vol. II. Borough and City 1865–1938. könyvére és *Briggs*: Victorian Cities c. könyvének Birmingham: The Making of a Civic Gospel c. fejezetére.
- 35 *Hopkins*: i. m. 123.
- 36 *Briggs*: Victorian Cities. 186.
- 37 Uo. 189.
- 38 Uo. 192.
- 39 *Hancock, Sir Keith*: Survey of Commonwealth Affairs. In: Briggs: Victorian Cities. 240.
- 40 *Berghoff, Hartmut*: Regional Variations in Provincial Business Biography: The Case of Bristol and Manchester, 1870–1914. In: Business History, vol. 37. No. 1. (1995) 78.
- 41 *Ballard, Phillada*: A Commercial and Industrial Elite. A Study of Birmingham's Upper Middle Class 1780–1914. University of Reading, 1983. (Publikálatlan Ph. D.-disszertáció.) 198.
- 42 *Berghoff*: Regional Variations... 78.
- 43 Birmingham felső középosztályának vagyoni helyzetére vonatkozó adatokat *Ld. Ballard*: i. m. Appendix B.
- 44 Birmingham Gazette, 1881. június 17.
- 45 MS 1691/3 Birminghami Városi Levéltár (kézirat).
- 46 *Jeremy, David J.*: Dictionary of Business Biography (továbbiakban: DBB), London, Butterworths, 1984, vol. 3. 71.
- 47 DBB, vol. 5. 437.
- 48 Uo.
- 49 MS 1697/5 Birminghami Városi Levéltár (kézirat).
- 50 Birmingham Gazette, 1906. október 15.
- 51 Birmingham Daily Mail, 1906. október 15.
- 52 Birmingham Mail, 1925. június 2.
- 53 DBB, vol. 1. 654.

AZ OSZTRÁK LEGITIMISTÁK AZ ÖNÁLLÓ AUSZTRIA VÉDELMÉBEN

Ausztriában 1918 után kizárólag a legitimista-monarchista mozgalom tartotta magát szilárdan Ausztria életképességének elfogadásához. 1932–33-ig a legitimista-monarchista csoportoknak, szervezeteknek és pártoknak nem volt igazi jelentősége és befolyása. Az ország nemzetközi helyzete egészen a harmincas évek kezdetéig kizárta a restauráció kérdésének felvetését. Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai éberen örködték, és a Habsburgokkal kapcsolatos legjelentéktelenebb hírre is a mozgósítás elrendelésével reagáltak. A fasiszmus németországi hatalomra jutása azonban határozottá és aktívvá tette az eddig meglehetősen elszigeteltségben működő csoportokat. Elképzeléseik és törekvéseik sok esetben találkoztak a hatalmon lévő erők politikájával.

A Dollfuß-kabinet egy konzervatív-katolikus-autoriter ideológia talaján törekedett Ausztria múltbéli hagyományain keresztül igazolást keresni egy új hivatásrendi berendezkedéshez. Szükséges volt a társadalom egészét egyesítő és minden réteg számára elfogadható alapeszme megteremtésére. Mivel más tényleges lehetőség alig kínálkozott, *„mint a régi legitim államrendnek a régi konzervatív erők számára szolgáló jelképe”*,¹ a történelmi igazolást egy új tekintélyuralmi berendezkedéshez – más alternatíva nem lévén – az első világháború előtti Monarchiában kényszerültek keresni. Ezen a ponton lép be az osztrák monarchizmus újbóli erőre kapása és felszínre kerülése, azaz benyomulása a politika mindennapjaiba.

Monarchia – a „kivezető út”

A legitimizmus, a monarchizmus, az Osztrák–Magyar Monarchia léte és működése, az abban érvényesülő osztrák befolyás jó lehetőséget kínált a dicső történelmi múlt hangoztatására. Ezek az eszmék és gondolatok Dollfußnál csupán eszközül, a meggyőződéses monarchista Schuschniggnál már tényleges politikai fegyverként és bázisként szolgáltak Ausztria önálló állami létének igazolására, valamint (esetlegesen) a társadalom széles rétegeinek a mozgósítására a függetlenség megőrzése érdekében.

A legitimizmus a hivatalos „nemzetmentő” programmal és ideológiával ellentétben (a kormány esetében gyakran nem tudatos döntésekről, hanem kényszerintézkedések sorozatáról, illetve improvizációról beszélhetünk) már 1918-tól vállalta és hirdette Ausztria független államiságának létjogosultságát és az osztrák küldetés, valamint az osztrák nemzet létezését.² A legitimizmus viszont, mivel lényegesen nyitottabb eszmei irányzat volt, nehezen tudott azonosulni az 1932-től meginduló diktatórikus törekvésekkel. Az osztrák monarchisták egy alkotmányos királyság létrehozására gondoltak, egy olyan tekintélytisztelet meglétére, amely nem erőszakos eszközök igénybevételén, hanem közmegegyezésen nyugszik. Mégis egy szélsőjobboldali fordulat növekvő

esélye, illetve a német hatalmi és hegemón politika pozícióerősödése, ami kézzelfogható veszéllyé tette a nyugati hatalmak semleges és a környező országok közömbös magatartása esetén az Anschlusst, elősegítette az osztrák legitimizmus közeledését az államhatalomhoz, mivel ezen keresztül látta biztosítottak egy második védvonal megeremtésének a lehetőségét a német fasizmussal szemben.

Ezen a ponton feltétlenül utalnunk kell a magyar és osztrák legitimizmus ekkor megerősödő hasonlóságaira. Ez a szellemi és politikai erő megkísérelt mind Ausztriában, mind Magyarországon – részben konzervatív eszmeiséggel, részben új tartalommal gazdagodva, ami jelentette a kapunyitást más irányzatok: elsősorban liberális demokrata, kommunista és szociáldemokrata felé – bizonyos alternatívát felmutatni az erősödő etatista törekvésekkel szemben.

Ausztriában a Dollfuß-kabinet inkább eszközt látott a monarchista erőkhöz. Az 1933-ban létrehívott Vaterländische Front kezdetben hiába próbálta magába szívni a királypárti erők három jelentősebb szervezetét, ez csak Dollfuß 1934. július 25-én bekövetkezett tragikus halála után indult meg.³ Schuschniggot, az új kancellárt mindenki a monarchia szimpatizánsának ismerte, ugyanez állt Starhemberg alkancellárra, aki ugyan kacérkodott a fasizmus osztrák útjával, de a kézzelfogható náci fenyegetés őt is „titkos” monarchistává tette. Különösen 1935-től kezdődően láthatóak egyértelműen Schuschnigg törekvései, hogy ugyan nem nyíltan, de egyenrangú partnerként vonja be a monarchistákat a Vaterländische Front szervezetébe, és hogy ott legális működési feltételeket biztosítson nekik. Theodor Hornbostel, a külügyi apparátus tagja, 1935 után államtitkár, a Monarchia vagy egy ahhoz hasonló államalakulat megeremtésének esélyeiről és a hivatalos politika álláspontjáról diplomatikusan, mégis egyértelműen fogalmazott: „...Az osztrák eszme túlságosan szent ahhoz, hogy azt lottójáték tárgyává tegyük... Lehetséges egy szűkített megoldás, miszerint a dinasztia képviselője ma megelégedne azzal, hogy egy hatmillió lakossal bíró államban uralkodjék... Ezek azonban mind elméleti szemléletmódok. Nem az én feladatom, hogy bíráljam vagy leszögezzem, mi a jobb megoldás... Van-e előnye, nincs-e előnye, csakis abból nézőpontból indulhatok ki: lehetséges-e a megvalósítása, fenntartása vagy nem. Belpolitikailag nem mutatkoznának nehézségek, külpolitikailag az elképzelés pillanatnyilag kizárt.”⁴

A Habsburg-ellenes törvények „részleges” felfüggesztése (1935. július 13.), amely elsősorban az uralkodócsalád vagyonára vonatkozott, komoly nemzetközi visszhangra talált, elsősorban a kisantant országainak részéről, ők a közvetlen restauráció veszélyét vélték felfedezni a „részleges” törvénymódosításokban. Ugyanebben az évben életre hívtak egy egyesületet, azzal a céllal, hogy közadakozásból emlékművet emeljen Ferenc Józsefnek, és ezzel a hagyományápolással erősítse az osztrák hazafias érzést. Az egyesület fő védnökének magát a szövetségi elnököt, Miklast kérték fel. A levéltári anyagokból jól rekonstruálható az a lelkesedés és aktivitás, amit egyrészt a külföldön élő osztrákok a külképviseleteken keresztül kifejtettek (a követségeket megbízták az egyesület külföldi propagálásával és az adományok kezelésével), de Ausztrián belül is sorra alakultak a különböző fiókszervezetek, ezek részben a monarchista eszme terjesztése számára is kiváló terepmentet biztosítottak.

Elkerülhetetlen utalni az osztrák kormányzat azon szándékára, mely a külföldön élő „osztrákság” megszervezésére irányult. A műemlék felállítása kapcsán egyfajta közvélemény-kutatás zajlott az idegenben élő német nyelvű lakosság körében arról,

vajon minek vallják magukat. A császár személye és az emelendő emlékmű ötlete kiváló alkalmat kínált a független Ausztria melletti szimpátia kinyilvánítására és deklarálására. Az együttérzés, támogatás és segítőkészség jeleit a levéltári források is bizonyítják.

A Schuschnigg-kormányzat nyíltan osztrák „összszemzeti” ügynek minősítette az emlékmű felállítására megindított gyűjtést, és támogatta az e célból megalapított egyesület felhívását. A felhívás a következő szavakkal hirdette meg az emlékmű ürügyén az osztrák társadalom egészének összefogását: *„Az egész osztrák nép segítse ezt elő, mindenki; nem csak adományozással, hanem hírverési tevékenységgel vagy más módon, hogy ennek a nagy műnek a munkatársává váljék. Mindegy, mi a foglalkozása, mindegy, milyen a politikai beállítottsága, mindegy, milyen a vallása vagy a világnézete – valamennyi osztrákhhoz, bécsi és más városok szíveire szól a felhívás: lépjenek be a szövetségi kormány és a szövetségi elnök úr fővédnöksége alatt álló politikamentes, Bécsben, Ferenc József császár emlékművének felállítása céljából létrejött egyesületbe...”*⁵

Igaz, Schuschnigg a külföld felé mindig igyekezett hangsúlyozni: noha a restauráció kérdése az adott külpolitikai helyzetben nem aktuális, ennek ellenére Ausztria maga akar dönteni saját államformájáról. 1935 és 1938 között az osztrák kancellár két alkalommal is találkozott Habsburg Ottóval. Ottót az 1935-ös évben, de az Anschlussig a következő években is több száz ausztriai városban és községben választották díszpolgárrá. Az 1936-os év elején *Levelek a száműzetésből* címmel egy könyv jelent meg Bécsben, ebben a különböző hagyományörző egyesületnek írt válaszok olvashatóak Ottó tollából.

Habsburg Ottó 1938. február 17-én, az Anschluss előestéjén egy levélben felajánlotta tapasztalatát Schuschnigg kancellárnak. Ottó elképzelhetőnek tartotta, hogy személyesen vegye át Ausztria államügyeinek intézését. Erkölcsi kötelességének érezte, hogy Ausztria válságos helyzetében osztozzon a kormányzati felelősségben. Levelében többek között a következőket írja: *„Szükséges a mielőbbi közeledés a nyugati hatalmakhoz, Guido Schmidt leváltása, a hadsereg készenlétségbe helyezése...”*⁶ Az előbbi gondolatok az adott pillanatban illuzórikusnak látszottak, mégis kifejezték Ottó határozott náciellenességét, hiszen konkrétan megnevezte Guido Schmidtet mint náci-barát politikust. Pontosan jelezte jóhiszeműségét a levélből idézett „közlekedés” kinyilvánítása. Bízott Nyugat-Európa segítségében. Ottó még ekkor is hitte, hogy az Anschluss Anglia és Franciaország támogatásával megakadályozható, továbbá egységesnek és harcképesnek vélte az osztrák hadsereget egy Németország felől érkező támadás esetén. A levél befejező részében az alábbi olvasható: *„Mindenekelőtt meg-egyeezésre kell törekedni a baloldallal. A munkások az utóbbi napokban és időben bizonyították patriotizmusukat. Ők érintetlenek a náciizmus mérgétől, ezért szükséges az együttműködés.”*⁷

Az előbbi mondatokkal Ottó rávilágít a Dollfuß- és Schuschnigg-kormányzatok által képviselt politika legsúlyosabb dilemmájára, vagyis a baloldalhoz fűződő viszony kérdésére. A munkásrétegekkel végzetesen megromlott viszony mielőbbi rendezését szorgalmazza és síkraszall a szövetségépítés elkerülhetetlensége mellett, illetve a mielőbbi megegyezést sürgeti a baloldallal. Mindezzel egyben, ha megkésve is, súlyos kritikáját adja a „Ständestaatnak”, mivel a rendszer elmulasztotta a társadalmi béke megteremtését és a kiegyezés megkötését a baloldallal (alapvetően a szociáldemokra-

tákról és a szakszervezetekről van szó), azzal az erőcsoporttal, mely tevékeny szerepet vállalhatott volna a haza megvédésében.

Monarchista csoportok – terveik és illúzióik

1935. november 18-án az osztrák monarchisták közös szervezete – *Osztrákok Birodalmi Szövetsége* – gyűlést rendezett, melyen részt vett Emil Fey alkancellár. Az összejövetel céljának a három monarchista szervezet, az Eiserne Ring, a Kaisertreue Volkspartei és a Ring Österreichischer Soldaten munkájának összehangolását és a hivatalos politika támogatásának elnyerését tekintették. A gyűlés kifejezetten monarchista összejövetelnek minősült, ezért figyelemre méltó a kormányzat egy jelentősebb tagjának részvétele (több kormányzati személyiség is megjelent), hiszen ezt nyílt állásfoglalásként lehetett értelmezni a monarchisták irányában. A gyűlésről készült rendőri jelentés szerint „*Emil Karl Fürstenberg herceg, Emil Fey alkancellár, dr. Josef Kimmel államtanácsos és Franz Wiesner szolgálaton kívüli nagykövet rövid asztali beszédet tartottak, melyben hangsúlyozták, hogy Ausztriában szükséges a monarchia újra-élesztése, és utaltak arra, hogy ez minden nehézséget ki fog küszöbölni, nem csak magában Ausztriában, hanem a közép-európai térségben is*”.⁸ A gyűlés résztvevőinek maga Schuschnigg kancellár is üdvözlő táviratot küldött, melyet a rendezvényen felolvastak, és ami a rendőri jelentésben a következőképpen jelent meg: „*Megjegyzendő még, hogy Wiesner szolgálaton kívüli nagykövet a szövetségi kancellár úr levelét is felolvasta, melyben ő a rendezvénynek sok sikert kívánt...*”⁹ A gyűlésen elhangzott kívánságok 1935-ben már minden igazi realitást nélkülöztek. A közép-európai térségben és Ausztriában a Monarchia restaurációjára nem volt tényleges esély, ennek ellenére a monarchisták az utolsó pillanatokig (1938. március) bíztak a közép-európai népek kiegyezésében.

A harmincas évekre az osztrák monarchista mozgalom¹⁰ három szervezet irányadása alatt állt, ekkorra sikerült az elszórt csoportokból nagyobb egységet létrehozni. Az *Eiserne Ringet* Dr. Friedrich Wiesner nyugalmazott követ irányította. Ő, mint az Osztrák–Magyar Monarchia egykori diplomatája (többek között 1914-ben éppen Szarajevóban teljesített külügyi szolgálatot), meglévő diplomáciai kapcsolatait igyekezett a mozgalom céljai érdekében hasznosítani. A szervezet programjának tengelyében a Monarchia visszaállítása, illetve restaurációja szerepelt, kezdetben az eredeti határok között. Véleményük 1936–38 között módosult, a restaurációt Ausztria és Magyarország területein és a két ország vezetésével képzelték el. Viszonylag nagy kompromisszumkésztséget tanúsítottak mind a Dollfuß-, mind a Schuschnigg-kabinettel szemben, jöllehet igen élesen bírálták tevékenységüket, különös tekintettel a német fasizmus veszélyére hivatkozva. Programjuk alapját a független, monarchikus államformájú Ausztria megteremtése képezte.

Úgy vélték, az általuk elképzelt alkotmányos monarchia egy demokráciába illeszkedik, és ebben a király a demokratikus intézmények eltévelyedéseivel, túlkapásaival szemben fellép mint egyfajta korlátozó, ellensúlyozó tényező. Alapul szolgál erre a királyság intézményeinek minden réteg által elfogadott erkölcsi ereje és függetlensége, ellentétben a köztársaság államformájával, amelyben vélekedésük szerint a nemzet korlátlan hatalma zűrzavarhoz, az elnök közvetlen választása pedig beláthatatlan párt-

harcokhoz vezethet, és kizárólag pártokhoz kötődő elkötelezett elnököket juttathat hatalomra, akik nem képesek felülemelkedni a partikuláris pártérdekeken, illetve nem alkalmasak a nemzet egészét képviselni.

Véleményünk szerint megalapozatlan illúziók közé tartozott a király és a királyság intézményébe vetett vakhit. A húszas évek végén, a harmincas évek elején a diktatúra kihívása kötelező válaszadást követelt minden politikai erőtől, nem csak a monarchista-konzervatív csoportoktól. A társadalom megnyerése érdekében szinte kötelezőnek látszott a köztársasági államformától való elhatárolódás (különös tekintettel Közép-Európára). A kiábrándult tömegek a közvetlen parlamenti demokrácia mítoszát az állami tekintély és gyámság mítoszára „kivánták” cserélni. A monarchisták ugyanakkor a királyt nem tekintették diktátornak, és érzékelték a diktatúrában rejlő veszélyeket. Karl Ernst Winter, a meggyőződéses legitimista politikus és történész, megfogalmazva a közép- és kelet-európai térség dilemmáit így írt: *„Látjuk az idő nagy vezető-kért kiált, azonban egyben látjuk a nyilvánvaló vezető hiányát is, mely ötletszegény korszakunkban a szellem és a politika tartós válságát eredményezi. Ezért jellemző a korszakunkra a sokszor hallott kiáltás egy vezér, egy diktátor után, vagy legalábbis annak a hitnek az elterjedése, hogy egy ilyen vezér révén az óhajtott fordulat előidézhető lenne.”*¹¹

Ausztria politikai közéletére és a monarchistákra is jelentős hatást gyakorolt a weimari köztársaság feszült atmoszférájában és politikai kudarcélményeiben megszülető Führerdemokratie gondolata. Az Alfred Webertől és más szerzőktől származó ideát, miszerint a helyzet egy igazi vezérért kiált, a monarchisták álláspontja alapján „parttalan parlamentarizmus” viszonyai közepette akár egy király is életre keltheti. A monarchisták Ausztriában az államot összetartó erőt a Monarchia közös emlékezetében és az ahhoz kapcsolódó mítoszokban látták, mivel szerintük *„egyetlen állam sem létezhet mítoszok nélkül. Egy nép hagyományőrző erői azok, amelyek a mítoszokat létrehozzák: ez és a nép önmagában való hite, mely az államot hordozza.”*¹² Élesen elhatárolódtak ugyan valamiféle abszolút hatalom restaurációjától, elképzelésük mégsem nélkülözött egy jó adag paternalizmust, ami párosult helyenként az „alattvalók” kiskorúságát feltételező nézetekkel. A dollfußi (schuschniggi) kísérlet államra vonatkozó ideáját támogatták egészen addig, amíg az az organikus fejlődés ígérését és a Monarchia hagyományainak továbbélését is magában hordozta. Érthetjük ezalatt a Monarchiának az érdekegyeztetési mechanizmusok működtetésére tett kísérleteit és az állami szerepvállalást erősítő intézkedéseit, valamint a végrehajtó hatalom szelíd, nem túl durva dominanciájának tiszteletét.

Gerhard Botz osztrák történész, álláspontunkkal megegyezően, a valóságosan létező folytonosságról szól: *„...A Dollfuß-diktatúra az államilag kikényszerített érdekegyeztetés erős elemeit mutatta, úgy, miként az egyrészt félig alkotmányos alapon a Habsburg-monarchia legutolsó évtizedeiben kifejlődött, és miként másrésztől az parlamentileg szabad akarat alapján a második köztársaságban a szociális partnerség rendszeréhez vezetett...”*¹³ Lényeges és elkerülhetetlen jelezni a Ständestaat kapcsolódását a 19. század első és második felének konzervatív, de elsősorban Eduard Taaffenak, a Monarchia kancelláriájának (1879–1893) „késő feudális” korporatív érdekegyeztető törekvéseihez és szándékaihoz.

Visszatérve az Eiserne Ring elképzeléseire, a szervezet az ideák szintjén magát a legitimizmust *össztársadalmi érdekeket képviselő* jegyekkel ruházta fel, a legitimizmus

nyújtott volna gyűjtőpontot és átfogó szellemiséget minden eszmei irányzat számára a szélsőbaltól a szélsőjobb. Az Eiserne Ring vezetői készségesnek mutatkoztak a meg-egyezésre a környező utódállamokkal. 1932–33 fordulójától állandó kapcsolatot tartot-tak a magyarországi legitimista mozgalom vezető személyiségeivel. Az első jelentő-sebb megbeszélésre 1933. május 28–29-én került sor. Az osztrák oldalt F. Wiesner, M. von Hohenberg herceg (Ferenc Ferdinánd fia) és J. Lichtenstein herceg képviselte. A magyar vendéglátók között – mások mellett – Zichy János és Károlyi József grófokat is megtaláljuk. Friedrich Wiesner, az osztrák küldöttség vezetője a külügyminisztéri-umot is felkereste, hogy szándékaik békés voltát és tárgyalókészségüket kifejezze.¹⁴

A további két szervezet ismertetése előtt ismét érdemes röviden foglalkozni a ma-gyar és osztrák legitimizmus viszonyával, illetve a kölcsönhatásokkal. Theodor Hornbostel külügyi államtitkár kormányzati felkérésre 1937 februárjában jelentést készített a magyar legitimizmus és legitimisták helyzetéről és esélyeiről. Ebből a jelen-tésből egyértelműen megállapítható, hogy az osztrák hatalmi köröket érdekelte a mo-narchisták magyarországi ereje és tömegbázisa. Hornbostel a mozgalom szervezettsé-géről és tömegbázisáról a következőképpen írt: „*A legitimisták száma Magyarorszá-gon nem csekély, mégis teljességgel hiányzik a központi apparátus, illetve az átfogó propaganda bel- és külföldön, kompakt csoportok csak elszórtan találhatók (így pl. Tolna megyében).*”¹⁵ Az idézetben Hornbostel utal a magyar legitimista mozgalom egyik legsúlyosabb belső ellentmondására, vagyis a legitimista politikusok és a látns támogatók közötti szakadékra, valamint a pártszerű működés hiányában gyökerező szervezetlenségre és az egymástól való elszigeteltségre. Hornbostel a lehetséges szim-patizánsok, illetve támogatók közé sorolja a vidéki nagyvárosok lakosságát, a gazda-gabb iparosrétegeket, a polgári elemeket, a zsidó származású tőkés városi polgárságot, a katolikus klérus jelentős részét és az arisztokrácia egyes csoportjait. Hornbostel sorra veszi a legitimista mozgalom vezető személyiségeit (Sigray Antal, Grieger Miklós, Zichy János, Makray Lajos és Károlyi József), és megállapítja, hogy mindegyikükből hiányzik a vezetői kvalitás. A jelentést záró szavak összefoglalják a magyar legitimista mozgalom valós helyzetét: „...hiányoznak a szervezeti keretek, az azt összefogó erők és egy igazi vezér.”¹⁶ Hornbostel szerint a magyar legitimistáknak, szemben az osztrák monarchistákkal, nem sikerült hatalmi tényezővé válniuk.

Noha a szervezeti kapcsolatok gyengén működtek az osztrák és magyar mozgalom között, a parallel jelenségek mutatják a mégis létező kölcsönhatásokat. Ausztriában és Magyarországon a harmincas évek elején, részben a gazdasági világválságra adandó válaszként, felerősödtek a diktatórikus tendenciák. A hatalmi körök egy szélesebb része Ausztriában és egy szűkebb csoportja Magyarországon a legitimizmus gondolat-rendszerében vélte megtalálni a diktatórikus törekvésekkel szembeni alternatívát. Ausztriában a legitimistáknak sikerült a kormányzati körökben is megkapaszkodniuk, ennek okaként említhető, többek között, Ausztria geopolitikai helyzete és az önálló állami létért folytatott küzdelem. Magyarországon több jól megírt program is készült, de hiányoztak a profi politikusok, akik a legitimizmus megváltozott szellemi arculatát sikeresen képviselni tudták volna. A harmincas évek legitimizmusa már egész más értékek körül szerveződött, magába szívta részben a liberális, részben a konzervatív és nem utolsósorban a keresztényszociális gondolatokat.

Az Anschluss egyre fenyegetőbb veszélyére ösztönösen hívták fel a figyelmet a magyar parlament legitimista meggyőződésű képviselői, mivel jó részük hitt Ausztria

és Magyarország sorsközösségében, és természetes szövetségesnek tekintette a szomszéd országot. Éppen ilyen figyelem nyilvánult meg az osztrák kormányzat és a monarchista csoportok részről, ezt jól mutatja a budapesti osztrák követség különös érdeklődése a harmincas években és egyértelmű szimpátiája a magyar mozgalommal szemben (maga Hornbostel hosszabb ideig csak a legitimista mozgalom megfigyelésével foglalkozott).

1938. március 13-án bekövetkezett az Anschluss. Az időpont lényegében választóvonal a magyar legitimista mozgalom történetében is – hiszen Ausztriában illegalitásba szorultak a monarchisták –, végleges perifériára kerülésük ekkor kezdődik. Ettől kezdve szinte teljesen jelentéktelenné válik szerepük. Ausztria önálló állami létének megszűnése végzetes hatást gyakorolt az osztrák, de a magyar mozgalomra is. Kiállásuk példaértékű mindkét országban a fasizmus térhódításával szemben és a diktatórikus törekvések ellenében, tömegbázis és megfelelő szervezeti feltételek hiányában azonban tevékenységük nem hozhatott átütő eredményt.

A monarchista szervezetek közül a *Kaisertreue Volkspartei* a többinél jóval kisebb befolyást vallhatott magáénak, tervei inkább az illúziók talaján mozogtak. Vezetőjük Gustav Wolff nyugalmazott ezredes volt. A szervezet rendelkezett némi támogatottsággal a bécsi egyetem hallgatóságának egy szűk rétegében, amely harcos megmozdulások szervezésében jeleskedett. Martin Sienkovitch, az egyetemi diákmozgalom frontembere szervezte a felsőoktatási akciók és tüntetések zömét.¹⁷

Az *Eiserne Ring* radikálisan bírálta mind a Dollfuß-, mind a Schuschnigg-kormányzatokat. A társadalom elszegényedésének és elnyomorodásának megállítására, vélekedésük szerint, a hatalom nem volt képes használható programot kínálni, mivel minimális szociális érzékenységgel sem rendelkezett.

Ezen a helyen kell utalnunk a későbbiekben még tárgyalandó szociális monarchia ideájára, mely más választ kívánt adni, mint a kellően határozott és egyértelmű megoldást kínáló tekintélyelvű és totális törekvések. A politikai destabilizációt kifejezetten a szociális feszültségek enyhítésével és csillapításával óhajtották orvosolni. A szociális királyság gondolatát Magyarországon is képviselték néhányan. A rendszeralkotó politikusok és közírók közül Grieger Miklós és Pethő Sándor nevét lehet megemlíteni.¹⁸

Az *Eiserne Ring* tagjai tiltakoztak a diktatórikus intézkedések és a hivatásrendi állam felépítése ellen. A monarchia államformájában és a királyban látták azt az erőt, mely a túlzott társadalmi különbségek orvoslására és az elégedetlenség csillapítására a tekintély erejénél fogva, valamint az évszázados hagyományok alapján (Habsburgok dicsőítése) alkalmas lehet.

A Monarchia tradícióját éppen az önálló nemzetté válás viszonylatában kell hangsúlyoznunk, mivel a múlt szimbolikájában kifejezetten a jelen igazolása és magyarázata rejtőzött, vagyis hogy az osztrák történelem nem más, mint a Habsburg-monarchia története. „*Die Habsburger waren Österreich*” szállóigéje a nyugati közgondolkodásban egyértelmű teret nyert. A kettő „összetartozása” az Ausztria önállósága mellett lándzsát török érvrendszerében és politikai programjában az első helyen szerepelt. Közéjük sorolhatjuk természetes módon a legitimistákat, a keresztény-konzervatív erőket Dollfuß és Schuschnigg szűkebb politikai holdudvarával, illetve tömegbázisával együtt, valamint – némileg meglepő módon – a kommunistákat is.

A fenti problematika meghatározó teret kap számos Ausztria történetével foglalkozó történész művében. Sir Charles Petrie amerikai történész ezzel kapcsolatban így ír:

„A múltban sokkal inkább az uralkodóház, semmint valamiféle nemzeti érzés tartotta együtt az országot, és az osztrák állagember úgy látta, hogy az állam az uralkodóban testesül meg.”¹⁹

A Wolff ezredes „szervezetéhez” tartozók megvalósíthatónak ítélték a monarchia azonnali visszaállítását, a külpolitikai helyzetet érettnak tartották erre, semmiféle külső beavatkozással nem számoltak, ugyanakkor az új királyság területét kizárólag a létrejött Ausztria határain belül gondolták működőképesnek. (Elvetették az osztrák–magyar perszonálunió lehetőségét.) A bolsevizmus és egyben a fasizmus elleni harcot hirdették, hitet tettek az alkotmányos monarchia államformája mint az egyedüli üdvös „berendezkedés” mellett. Úgy vélték, az alkotmányos monarchia „az evolúciós fejlődés végcélja”, mivel egyesíti a tradíciókat, a tekintélyt és a tiszta erkölcsöket a modern kor követelményeivel. A király személyében látták az igazi garanciát a pártoktól független, köztekinvénynek örvendő hatalom kiépítéséhez. Igazából nem közeledtek a hatalom képviselőihez, kérlelhetetlen ellenzékiiséget hirdettek, csak az egyre fokozódó német nyomás hatására módosítanak politikájukon 1936–38 között.

Végül a harmadik szervezet, azaz a *Ring Österreichischer Soldaten* leírásánál fontosnak ítélem rövid írásos programja²⁰ ismertetését, mivel jó néhány elemét a kormányzati politika hivatalosan képviselte, és a Vaterländische Front mozgalmán keresztül és egyéb eszközök segítségével népszerűsíteni szándékozott.²¹

A programpontok sorrendje egyértelmű képet ad a követendő célok sorrendjéről. Elsőként a hazaszeretet, a bajtársi magatartás és az osztrák tradíciók megőrzését és ápolását rögzíti, ezzel kifejezve, hogy a Ring Österreichischer Soldaten kiáll Ausztria független történeti létezése mellett. Ezt követi a hazafias osztrákságra irányuló nevelés megszervezése és „fejlesztése” az „ismerjük meg önmagunkat” jelszava nyomán. A továbbiakban megerősítést nyer a szervezet elkötelezettsége, a helyzetre való tekintettel, a „fennálló” államhatalom megtartása és támogatása vonatkozásában, illetve határozott fellépés a hazaellenes („vaterlandsfeindlich”) megnyilvánulások és cselekvések ellenében. Az előbbiek igazolására szükségesnek tartjuk idézni a program első részét, mely szerint a feladat: „a hazaszeretet, a bajtársiasság és az osztrák hagyomány ápolása... valódi osztrák hazafivá történő nevelés... a hazaellenes törekvések leküzdésére az állami hatalom és ennek biztonsági szervezeti támogatása... Tagjai érdekeinek képviselete gazdasági és szociális helyzetük vonatkozásában... a véletlenül szükséghelyzetbe jutott vagy kereset nélküli tagoknak, valamint ezek özvegyeinek és árváinak támogatása, amilyen mértékben a szervezet lehetőségei megengedik azt...”²²

A program a későbbiekben kellő alapossággal ír a fentiekben vázolt célok megvalósításának lehetséges eszközrendszeréről. Az osztrák nép és az ifjú nemzedék fanatizálása, nevelése és képzése (az osztrák állam és annak eszméjének rögzítése és elmélyítése), valamint az „impozáns” osztrák tradíció őrzése és életben tartása jelentette volna a program alapján a függetlenség fenntartásának és védelmének zálogát. Az írásos program ezekkel a mondatokkal zárul: „A legfontosabb az osztrák nép nevelése és különösképpen a fiatal osztrák állampolgároknak az új osztrák állam gondolata és eszményei szerinti képzése. Szükséges a 18 életév alatti személyek számára ifjúsági csoportok létrehozása, gyűlések, ünnepségek, előadások, kedélyes összejövetelek és szórakoztatások rendezése a hazafias érzés erősítése céljából.”²³

A Ring Österreichischer Soldaten szervezet az előző két szervezethez képest sokkal inkább elfogadta a „Ständestaat” rendszerét, illetve feltétlen támogatásáról biztosította Dollfuß és követője, Schuschnigg elképzeléseit, így a szervezet alapvető magatartását rekonstruálhatjuk az adott politikai környezetben. Friedrich Mayer, a szervezet vezetője egy országos gyűlés alkalmával összefoglalta az osztrák legitimisták többségének jellemző viszonyulási formáját a fennálló hatalomhoz: *„A mai Ausztria földjéhez ragaszkodva, Kurt Schuschnigg szövetségi kancellár megbízható követésével, az új piros-fehér-piros állam alapirányultságához, a mártír kancellár, Engelbert Dollfuß örökéhez híven és ennek a nagy örökségének a folytatására készen, a Vaterländische Frontot a politikai akarat hordozójának elismerve és minden ellene irányuló törekvést határozottan elutasítva, az állami vezetés adott irányelveinek értelmében kívánunk céljainkra, azaz az osztrák szabadság és függetlenség feltétel nélküli tisztelésére és figyelembevételére gondolni, továbbá elutasítunk bármiféle fajgyűlöletet.”*²⁴ A beszéd üzenete egyértelmű. Kifejezi a monarchisták legfontosabb célját, vagyis Ausztria függetlenségének megőrzését és ennek érdekében elkerülhetetlennek ítéli a Dollfuß, illetve Schuschnigg vezetete hatalom támogatását. A fajgyűlölet elutasítása pedig a náci Németországtól való nyilvánvaló elhatárolódásnak tekinthető.

Az önállóság „ideológusa”: Karl Ernst Winter

Az osztrák küldetés és önállóság tárgyalása esetében elkerülhetetlen Karl Ernst Winter szellemi és politikai hagyatékának gondos vizsgálata. Méltán nevezhetjük őt Ausztria független államisége legfőbb ideológusának, akinek a nevéhez kötődik a „jobboldalon állni és baloldali módon gondolkodni” ismert jelmondata, mely az Első Köztársaság idején nem számított túl népszerűnek. Karl Ernst Winter egyszerre volt gazdaságtörténész, politikus (1934 márciusa és 1936 októbere között Bécs polgármester-helyettese, tisztségéből éppen a túlzott kompromisszumkészsége folytán a baloldal irányába kényszerült távozni), történész, szociológus, valamint tanár, akinek fiatalsága szorosan összekapcsolódik Engelbert Dollfuß életútjával: közös katonai szolgálat az első világháború éveiben és barátság, majd a harmincas évekre „elhidegülő” viszony.

Winter talán a legmarkánsabb megfogalmazója és megálmodója a független és önálló, „mélyen közép-európai” Ausztriának. Mindig is erős kötődéssel viseltetett a Habsburg-monarchia intézményei és szellemisége iránt. Politikus kortársaitól eltérően kitűnő kapcsolatokat ápolt a baloddallal. Tevékenysége egy széles, minél heterogénebb mozgalom vagy szövetség összekovácsolására irányult, a hivatásrendi struktúra keretein belül a proletariátus beemelásával és emancipálásával, mely létrejötté esetén szerinte eredményesen vehette fel a harcot az osztrák függetlenség ellenzőivel, illetve ellenségeivel szemben (természetesen a hitleri Németországra kell gondolnunk). Írásainak jelentős részét szentelte az osztrák nemzet- és küldetésstudat vizsgálatának.²⁵

Winter gondolatrendszerének néhány elemét fontosnak látszik megvizsgálni. A konzervatívizmust (mint eszme, ideológia és politikai program) 19. századi osztrák hagyományai alapján Winter kiváltképpen alkalmasnak tartotta az osztrák politikai és társadalmi erők összefogására, valamint a Monarchia nemes konzervatívizmusát is követendőnek tekintette. Egyszeri esélyt látott, melyet a következőképpen ír le: „A

*történelmi helyzet önmagában is lehetőséget kínál. A nagy pillanat elszalasztható. A konzervativizmus felelősséget jelent a nem konzervatívok számára is.*²⁶

Tetten érthető az ostromlott vár pszichózisa, mely nem kizárólag Ausztriát fenyegette, de csak Ausztriában „kínált” lehetőséget a sajátos osztrák nemzet- és küldetés-tudat kényszerű megfogalmazására és „világra hozatalára”. A fentiekben vázolt fenyegetettség érzéséből következő igazolási kényszer magában hordozta a tradíció, a folytonosság és az organikus fejlődés jellemvonásai alapján (a Habsburg-monarchia történetének és az osztrák nemzet történetének azonosságára hivatkozva) a nemzetteremtés lehetőségét, noha Winternél és a már említett szellemtársainál nem merült fel kérdés-ként, létezik-e egyáltalán osztrák nemzet.

Új jelleget ennek a konzervatív ideológiának – Winter elképzelései alapján – egyfelől a rendkívüli nyitottsága adhatott a baloldal irányában (értsd ezalatt a szociáldemokratákat és a kommunistákat), másfelől pedig céljait tekintve az, hogy példát mutathat és létező alternatívát adhat a nemzetiszocializmussal szemben egész Közép-Kelet-Európában. Éppen ez a harmonizáló erő és a kirekesztéstől mentes „környezet” Ausztria vezetésével történő megteremtése a Duna-medencében segíthette volna a közép-európai régió sajátos miliójének megtartását. Az előzőekből következően Ausztria konzervativizmusa Winter szerint csakis az *„európai perspektívában érthető meg teljesen. Az Európa által Ausztriára gyakorolt kulturális behatások legalább olyan fontosak, mint a németek. Ausztriának döntenie kell és állást kell foglalnia a német állam és az osztrák állam két lehetőségének végleges kiválasztása között.*²⁷ Winter természetesen a független Ausztriára „szavazott”, arra az országra, mely önálló kultúrával és történelemmel rendelkezik. A kulturális, politikai és gazdasági értelemben egymásra utalt és egymásba nőtt térség csak közösen védheti meg magát a pángermánporosz fenyegetés ellenében.

Az 1935-ben megírt *Arbeiterschaft und Monarchie* című dolgozatában Winter megkísérelte az osztrák politikai közéletet figyelmeztetni a néha ugyan csábítónak tűnő, de sokkal inkább veszélyes német befolyás erősödésére.²⁸ A Németországgal való együttműködés előnyeivel szemben egy szomszédai felé nyitott, független Ausztria gazdasági kooperációját javasolja a Duna-medence országaival. Az új gazdasági és természetesen politikai együttműködés, valamint a *„szociális monarchia”* államberendezkedése mellett tesz hitet.

Vélekedése szerint a Habsburg-ház trónörököse, Habsburg Ottó először Ausztriában foglalná el királyi méltóságot. Winter nem szól részletesen a Magyarországgal való együttműködésről, ugyanakkor beszél a két ország sorsközösségéről.

Winterhez hasonlóan a monarchista mozgalom – és helyenként a hivatalos politikai garnitúra is, különös tekintettel Schuschnigg-ra – Habsburg Ottó mellett Ferenc József és I. Károly személyét állította reflektorfénybe, rámutatva a Habsburg-dinasztia ezen személyiségeinek politikai tisztánlátására, újkonzervativizmusára, magas erkölcsi ítélőképeségére és uralkodói elhivatottságára.²⁹ Mindezek a képességek tették őket – vélik a monarchisták – maradéktalanul alkalmassá államférfiúi hivatásuk sikeres megvalósítására, hiszen képesek voltak felülemelkedni személyes ambíciókon, alapvető „népszerűtetükkkel” mindig a társadalmi békét szolgálták.

Ausztria a királyság államformájával jobb feltételek között biztosíthatja fejlődését egy közép-kelet-európai kisállamként, a gazdasági kooperáción keresztül szövetségre léphet szomszédjaival, és létrehozhat egy új, nagyobb és jelentősebb politikai egységet, állam-

alakulatot, állítja Winter. Elveti a restaurációt kizárólag magyar területen, hiszen ez a közvetlen Anschluss előkészítését jelentené, mivel Olaszország lemondana Ausztria védelméről Magyarország javára, és kiszolgáltatná Ausztriát Németországnak. A fasizmus és a bolsevizmus rémére utalva, a pángermán előretöréstől való félelmeit hangoztatja. A 20. századi fejlődésből azt a következtetést vonta le, hogy az alkotmányos monarchia az egyetlen alternatíva, az egyetlen erő, ami sikeres harcot folytathat a fasizmus és a bolsevizmus ellenében, erre biztosíték az a történeti út, melynek eredményeképpen a különböző fejlődési fokozatok bejárásával az alkotmányos monarchia mint államforma megszületett. Az ideális államformáról így ír: „*A jövőendő monarchia, mely felülkerekedik a fasizmuson és a bolsevizmuson, éppúgy szintézise lesz a monarchiának és a szocializmusnak, mint a 19. századi alkotmányos monarchia, ami a monarchia és a demokrácia szintézise volt.*”³⁰ Winter vélekedése alapján a 20. század embere nem vár mást, mint a politikai élet teljes szabadságát, a gazdasági igazságosságot, amit csak egy igazán jól működő állam képes biztosítani. Winter gondolatrendszerében a társadalom korporatív megegyezésen nyugvó szilárd királyság, és ez feltétlenül társadalmi támogatásra találva Ausztriában. Hangsúlyozottan szól a munkásság, illetve a dolgozó rétegek felé nyitás szükségességéről. Az új államformán belül a társadalom minden egyes csoportja autonóm szervezeteket hozna létre, ezek biztosítanák a folyamatos kommunikációt egyrészt a királlyal, másrészt lehetőség nyílna az érdekek és célok közös egyeztetésére és kidolgozására. Az osztrák társadalmat Winter a monarchia tradíciói alapján kifejezetten alkalmasnak tartja az érdekegyeztetésre.

Nem véletlen, hogy Winter gondolatrendszerében az újkonzervatív ideológia szorosan kapcsolódik a szociális királyság³¹ államformájához és ezen keresztül a Monarchia több évszázados „nemes” tradíciójához, ami szerinte egyben az új Ausztria hagyománya és történelme is.

Itt utalnunk kell a monarchia államformájának és eszméjének megváltozott jelentés-tartalmára. Nemcsak Ausztriában, hanem máshol is élénk vita folyt a királyság intézményrendszeréről. Új meghatározások és elképzelések nyertek létjogosultságot, ezek közé tartozott a *szociális királyság* ideája. Ebben az elképzelésben az aktívabb állami beavatkozás keveredett egy nagyobb fokú és érzékenyebb szociálpolitikával, valamint a 20. század követelményeinek jobban megfelelő népkirály szimbolikájával.

Az egykori Monarchia soknemzetiségű volta szintén nagy hatást gyakorolt Winter eszmevilágára. A soknemzetiségű birodalom, Winter szerint, éppen a központi területekre hagyományozta a sokszínűség mitológiáját. Az osztrák ember éppen a keveredett népcsoportok hatására vált egészen sajátossá. Winter gondolatai különösen erős hatást gyakoroltak a kezdetben nácibarát, majd egyre inkább osztrák hazafivá váló Ernst Rüdiger Starhemberg-re, aki 1935-től alkancellárként – igazolhatóan – minden beszédét ezekkel a mondatokkal kezdte. „*Osztrákok, legyetek büszkék arra, hogy osztrákok vagytok! Osztrákok, legyetek büszkék arra, hogy az Úristen valami rendkívüli-re jelölt ki benneteket, és legyetek tudatában annak, csak rajtatok múlik, hogy ezt a rendkívüli-séget tettekre váltsátok.*”³² A mondatok Winter meggyőződésével összecsengően az osztrák hazafiság fontosságáról és az osztrák küldetés létezéséről szólnak. Starhemberg is kiemeli ennek a küldetésnek az isteni jellegét, bizonyítandó az osztrákság kiválasztottságát, egyediségét.

A nemzetekfelettség eszméje és eszménye, Winter nyomán, egyértelműen a 20. századra nemzetté érett osztrákságban testesül meg, nem titkolva a kötődést a német

kultúrkörhöz, de legalább ilyen súllyal, ha nem erőteljesebben ragaszkodva a Dunamedence valamennyi nemzetéhez-kultúrájához. A valóságban a nemzetekfelettség eszméjének leghitelesebb képviselője tette nemzeté Ausztriát. A birodalmi állapot után a kismemzeti keretek között tovább élő „keveredettséggel” érzése részben egy nagyobb politikai egység felé való törekvés megmaradását, másrészt az esetlegesen megvalósuló, új Duna menti államon-államszövetségen belüli osztrák nemzeti különállás vízióját sejtette. Ausztria küldetése éppen abban nyilvánvaló, hogy a szétszabdalt és eltérő érdekű közép-kelet-európai országokat-nemzeteket összefogja, integrálja és közvetíti a konfliktusok elsimításában.

Visszatérve a „winteri újkonzervativizmushoz”, nyilvánvalóan a keresztényszocialisták és a legitimisták között is akadtak szép számmal olyanok, akik szimpatizáltak ezzel a reformgondolattal (Anton Wildgans, Guido Zernatto, Anton Winkler, Leopold Kunschak stb.).

Winter számos keresztényszocialista politikushoz hasonlóan kifejezetten ellenezte Dollfuß kancellár véres leszámolását (1934. február) a szociáldemokratákkal, mivel ezzel a nemzeti egység szétrombolását látta megvalósulni, ugyanakkor – a legitimista mozgalomhoz hasonlóan – a mind markánsabb „pángermán” veszély láttán hajlandónak mutatkozott az együttműködésre akár a parlamentarizmus intézményeinek „szükségyszerű korlátozása” mellett is (többpártrendszer megszüntetése, végrehajtó hatalom erősítése a törvényhozó és bírói ág rovására, a társadalom forradalmi és hierarchikus megszervezése stb.). „A cél szentesíti az eszközt” elv értelmében „elnézhetőnek” látszott Ausztria politikai rendszerének és társadalmának fasiszta jellegű átszervezése, amennyiben ez a függetlenség ígéretét hordozta.

Winter a legitimisták többségével együtt támogatta Dollfuß és később Schuschnigg politikáját is, mivel mindkét kancellár kifejezte szoros kötődését (Seipelhez hasonlóan) „a régi Ausztriához, mely az univerzalitás nagy elvének az országává vált, amire egykor a szent római birodalom alapozódott, és az új Ausztria alapozódik”.³³ A demokratikus keretek felfüggesztése szükséges és elkerülhetetlen „rossznak” tűnt, amely miután betöltötte „misszióját”, azaz biztosította Ausztria függetlenségének a megőrzését, a rendszer törvényszerűen nyitottabbá vált volna.

Az újkonzervativizmus támogatói Ausztriában (keresztényszocialisták és legitimisták) elfogadták az Első Köztársaság kialakult politikai struktúráinak átrendezését, korlátozni kívánták (átmenetileg) a törvényhozó és bírói hatalom befolyását és szükségyszerűnek ítélték, az „oktrojált” 1934. május 1-jei alkotmány alapján a végrehajtó hatalomnak a szituáció rendkívüliségéből adódó szélesítését. Ez korántsem jelentette bármifajta diktatúra elfogadását, sokkal inkább kívánták egy nemzet fölött álló, de a nemzet érdekeit szolgáló nagy tekintélyű személyiség (király) hatalmát, mert éppen egy ilyen köztiszteltetben álló tekintély lett volna képes az osztrák nemzet politikai egységét megteremteni.

A kortárs legitimisták, illetve monarchisták szerint sem Dollfuß, sem Schuschnigg nem rendelkezett megfelelő harmonizáló és integráló képességgel, nagyra törő hatalmi ambícióik nem párosultak egy ténylegesen karizmatikus politikusnak a kor kívánalmainak megfelelő képességeivel, hiszen megvetésüket és ellenszenvüket a baloldallal szemben kritikus, illetve válságos politikai helyzetben sem voltak képesek felülvizsgálni. Mégis elmondható, hogy különösen Dollfuß „nemzetalkotó és -formáló akaratát” minden egyéb súlyos hibája ellenére elismerték, mivel „Dollfuß – habár hibás

*eszközökkel, de mégis pozitív eredménnyel – ennek az országnak valami olyasmit nyújtott, ami csodaszámba megy: az osztrák öntudatot. A kancellár, belső hangját követve a haláláig, Ausztriát újra felébresztette. Mert – emlékezzünk rá joggal – Ausztriának ez az újraébresztése tulajdonképpen csaknem akarata ellenére ment végbe. Csakis a német irányultságtól történő lassú elszakadás során jött létre az osztrák irányzat. Egy olyan férfi, mint Dollfuß volt ennek a kifejlődésnek a jelképe. Ausztriának az újjáéledése tehát valóságos csoda volt, az osztrák csoda, melyet Dollfuß az elhivatottsága iránti teljes odaadásával valósított meg.*³⁴

Véleményünk alapján Winter előbbi elemzése reálisan világít rá Dollfuß tevékenységének valós értékeire. Dollfuß kezdetben kényszerűségből fogott hozzá Ausztria életképességének igazolásához, ugyanakkor a kényszerűségből fokozatosan lett meggyőződéses politika. A dollfüsi rendszer diktatórikus jellegének elutasítása mellett, Dollfuß személyes érdemei az osztrák nemzet- és küldetéstudat felébresztése és megfogalmazása tekintetében elvitathatatlanok.

Tekintélyelvű, de nem totális struktúrák

Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni az éles különbségtételt a tekintélyelvű (hivatásrendi jegyekkel átszőtt) és a totális államszervezet között.³⁵ Ausztriában az autoritáson nyugvó hivatásrendi berendezkedés képviselői és programszerű megfogalmazói (Otto Ender, Richard Schmitz és Johannes Meßner) a tekintélyelvű, de néhány ponton a társadalmi önigazgatást vegyítő (tradicionális, az osztrák történelem során kialakult tartományi autonómiák talaján és mentén) struktúrában gondolkodtak. A tekintélyelvű-hivatásrendi rendszer ingatagságát Schuschnigg, közvetlenül a második világháború után, érdekes módon éppen az autoriter jegyek dominanciájának tulajdonította: „*Nos, bár tekintélyelvű államnak minősítettük magunkat. Ennek során azonban – legalábbis a német megítélés szerint – látszólag kardinalis és halálos hibát követünk el: megkíséreltük a tekintélyelvű, azonban nem totalitárius állam létrehozását, meglehet, hogy ezért a belső állami felépítésünkben félúton lehorgonyoztunk... Gyakorlatilag nagyon nehezen tagadható, hogy ezen köztes megoldás foglyává váltunk, a köztes megoldás mindig félmegoldás, és a félmegoldás sohasem bírja ki a valóságot.*”³⁶

A harmincas évek Ausztriájának gyakorló politikusai számára kifejezetten a tekintélytiszteleten nyugvó, vertikálisan szervezett (horizontális kinövésekkel), szigorú alá- és fölérendeltségi viszonyokon alapuló, de nem a csalhatatlan vezér szavaitól függő struktúra, illetve ehhez kapcsolódóan egy ellenideológia látszott kiépítendőnek és megalkotandónak.³⁷ Beszélhetünk természetesen fasiszta áramlatokról, gondolkodási hajlamokról és intézményekről is, azonban egy önmagában zárt fasiszta, totalitárius állam Ausztriában sohasem létezett. Az áramlatok nem közeledtek egymáshoz, még a legnépszerűbb szélsőjobboldali szervezet is inkább sok eltérő irányzat konglomerátumának számított (Heimwehr, Heimatschutz). A rendszer tipizált osztrák „tulajdonságait” gazdagíthatja létrejöttének véletlenszerűsége, bevezetésének kényszerűsége és ellenmodell tartalma. A rendszer tehát bizonyos értelemben kísérlet volt arra, hogy a fasiszmust saját fegyvereivel verje meg, de mindenesetre egy módszer arra, hogy Ausztriának a nemzetiszocializmus általi fenyegetettségéhez, ami kívülről, a Harmadik Birodalom által adott volt, ne kapcsolódjék még egy

belső fenyegetés, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt magában Ausztriában kifejtett agitációja révén.

Tovább gyengítette az osztrák „fasizmus” esetleges totális jegyeit a Dollfuß „parancsára” 1933 májusában alakult Vaterländische Front nevű szervezet. A kancellár és környezete szerint a Vaterländische Frontban a sokszínű osztrák nemzet akarata, véleménye és politikai arculata fejeződött volna ki, azaz a már ténylegesen nem működő, vagy szétvert pártok ebben a „mozgalomban” artikulálhatták véleményüket, illetve „gyakorolhattak kritikát” a hatalom fölött, ezzel teremtve meg a hatalom legális puha ellenzékének intézményes kereteit.

A kialakuló rendszer további sajátossága, hogy annak politikusi elitje döntő és meghatározó részben a keresztényszocialista párt soraiból került a hatalom sáncain belülré.³⁸ Ausztria különállásának elfogadása azt is jelentette, hogy a harmincas évekre felnőtt politikusgarnitúra, melynek jó részét a keresztényszocialisták adták, a demokratikus keretek felszámolása mellett, a saját hatalma megőrzésének garanciáját és biztosítékát is a függetlenség megőrzésében látta. Részben ez adja az osztrák „nemzetformálás” egyediségét, mivel egy demokratikus hagyományokat maga mögött tudó párt „vállalta” magára Ausztria forradalmi átszervezését az állam és a végrehajtó hatalom fokozott részvételével, illetve csaknem kontroll nélküli működtetésével. Az egész kísérlet egyfelől az életképesség igazolását szolgálta, másfelől az európai egyedüllét és elhagyatottság érzéséből és realitásából következően az önmeghatározás perspektíváját vetette fel. A harmincas évek kormányai az osztrák nemzet létezésének elfogadására és szellemének, küldetésének meghatározására törekedtek. Ebbe beletartozott a nemzet-propaganda megszervezése, az intézményes keretek kiépítése és kialakítása, valamint a hivatásrendi struktúra népszerűsítése. Ennek terrénuma a Vaterländische Front országot behálózó szervezete lett, pontosabban azon belül az úgynevezett Neues Leben kezdeményezés volt hivatva a hivatásrendi berendezkedés előnyeit bizonyítani, illetve felépítésének elkerülhetetlenségét az osztrák társadalom széles rétegei számára elfogadhatóvá tenni.

Álljon itt a hivatásrendi államberendezkedés csak Ausztriára alkalmazható ideája a Vaterländische Front névtelen munkatársainak megfogalmazásában: *„A parlamentarizmus és a diktatúra között az a különbség, hogy az egyikben a nép, a másikban a diktátor rendelkezik befolyással és hatalommal. Szerintünk mindkettő szélsőséges berendezkedési forma. A jogos és az igazságos az, ami a közösség számára hasznos. A tekintélyelvű vezetést pontosan a jognak és az igazságosságnak szabad vezetni, tehát már maga is »vezetett«. Nem az ember a vezetés utolsó egysége, hanem az isteni törvények. A hivatásrendi struktúra célja és lényege a kis közösségek jogainak megszerzésében csúcsosodik ki. Minden közösség a természetes közösségre épül, melynek összejtje a család. A szakszervezet a közösség legszilárdabb támasza. A munkások jogait a szakszervezet politikai hatalma oltalmazza. A ma követelése az osztályhatalom és osztályharc helyett az, hogy legyen bér-igazságosság az államban.”*³⁹

*

Összegzésül megállapíthatjuk, a legitimista mozgalom gondolatai, amelyek 1918-tól folyamatosan a független Ausztria eszményét hirdették, 1934 után közel kerültek a kormány által képviselt politikai programhoz. Ez megnyilvánult bizonyos szervezeti

törekvésekben (különösképpen a Vaterländische Front esetében). 1938 után a legitimisták üldözésnek voltak kitéve, többüket börtönbe zárták, sokan emigrációba kényszerültek, ahol tovább folytatták harcukat a független Ausztria visszaállításáért. 1945 után szerepük minimálisra csökkent.

Jegyzetek

- 1 *Hugo Hantsch*: Österreich. Eine Deutung seiner Geschichte und Kultur. Wien, 1934. 84.
- 2 *Hans Leo Mikoletzky*: Österreichische Zeitgeschichte. Wien, 1969.; *Friedrich Heer*: Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1984.; *Ernst Hoor*: Österreich 1918–1938. Wien, 1966.
- 3 *Gerhard Jagschitz*: Der Putsch. Graz, 1976.
- 4 Hornbostel-hagyaték. Österreichisches Staatsarchiv. Archiv der Republik. Neues Politisches Archiv. (továbbiakban: ÖS. AdR. NPA.) Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 12. 3. 4. 1937.
- 5 ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten, Präsidium 1918–1938. Gruppe 01. Karton 20. (dátum nélkül)
- 6 A levélből részleteket közöl *Friedrich Heer*: Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1981. 427–428.
- 7 Uo.
- 8 ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten, Gruppe 01., Abt. 13. Personal und 15 Rechtssachen. Karton 10. 21. 11. 1935.
- 9 Uo. Karton 10. 21. 11. 1935.
- 10 Uo. BMAA. Neues Politisches Archiv, Präsidium 1918–1938. Kartonen 10–30.
- 11 *Karl Ernst Winter*: Dollfuß. In: Wiener Politische Blätter, 2. Jg., Nr. 2. 23. 12. 1934. 197.
- 12 F. G. Jüngert és H. Bechlyt idézi *Kurt Sontheimer*: Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. München, 1994. 216–217.
- 13 *Gerhard Botz*: Der „4. März 1933“ als Konsequenz ständischer Strukturen, ökonomischer Krisen und autoritärer Tendenzen. In: Der 4. März 1933. Vom Verfassungsbruch zur Diktatur. Hrsg: E. Fröschl, H. Zötl. Wien, 1984. 24.
- 14 ÖS. AdR. NPA. Die politischen Berichte der Gesandtschaft in Budapest 1918–1938. Karton 22. Berichte: 20–31. 5. 1933. A kapcsolatokról a követek különös előszeretettel és szimpátiával tudósítottak.
- 15 ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. Nachlass von Theodor Hornbostel. Karton 18. Bericht. Dátum nélkül.
- 16 Uo.
- 17 A legitimista mozgalom egyik lehetséges tömegbázisát a bécsi egyetemisták adták, amennyiben utcai demonstrációra került sor, ők mindig mozgósíthatóak voltak. Lásd erről bővebben: ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten, Gruppe 01. Abt. 13 Personal und 15 Rechtssachen. Karton 5–12.
- 18 Lásd erről bővebben *Pethő Sándor*: A magyar Capitólium. Budapest, 1932.
- 19 Idézi *Ernst Hoor*: Österreich 1918–1938. Staat ohne Nation, Republik ohne Republikaner. Wien, 1966. 13.
- 20 Alapvető forrásként használható az ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. Nachlass von Theodor Hornbostel, V. F. Karton 1–30, Gruppe 01. Auswärtige Angelegenheiten. Neue Administrative Registratur, Abt. 13. Personal und 15 Rechtssachen Karton 1–40.
- 21 Dollfuß és környezete 1933. május 20-án döntött a Vaterländische Front megalakításáról. A szervezet elsődleges feladata a párt nélküli struktúra igazolása és az osztrák misszió és nemzeti különállás szellemi és intézményes védelmezése volt. Rolf Bauer így ír a V. F. működésének eredményeiről, illetve a szervezet céljairól: „*Valamennyi hazafias szellemiségű állampolgár összegyűjtése érdekében május 20-án megalakították a Vaterländische Frontot, melyhez minden közhivatal betöltőjének csatlakoznia kellett. A kormányzat arra törekedett, hogy a V. F. segítségével osztrák hazafias irányvonalút ideológiailag alátámassza...*” *Rolf Bauer*: Österreich. Ein Jahrtausend Geschichte im Herzen Europas. München, 1994. 405. Véleményünk szerint az 1945 után megfogalmazott, Ausztria nemzeti függetlenségét igazoló tézisek természetesen kapcsolódtak a V. F. keretein belül kidolgozott programokhoz.
- 22 Statuen des Ringes Österreichischer Soldaten. ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 30. Februar. 1937.

23 Uo.

24 Rede des Präsidenten des Ringes Österreichischer Soldaten von Friedrich Mayer 9. 3. 1937. ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten. Präsidium 1918–1938. Gruppe 01. Karton 31.

25 Ezek közül kiemelésre kívánnak az 1933 és 1936 között megjelent cikkei és tanulmányai az általa szerkesztett Wiener Politische Blätter hasábjain (pl.: Arbeiterschaft und Staat, Arbeiterschaft und Monarchie című tanulmányai stb.), illetve az 1935-ben megjelent Österreichische Aktion című program-anyag.

26 Wiener Politische Blätter, 1. Jg. Nr. 1. 75. 16. April 1933.

27 Wintert idézi *Ludwig Reiter*: Bekenntnis zu Österreich. Wien, 1946. 24–25.

28 *Karl Ernst Winter*: Arbeiterschaft und Monarchie. In: Wiener Politische Blätter, 3. Jg. 1935.

29 A Habsburg-dinasztia személyiségeinek népszerűsítésére tett kísérletekről részletes anyag található: ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe. Gruppe 09. Christliche Soziale Partei 1–21. Karton, Vaterländische Front 1–36. Karton, Nachlass von Teodor Hornbostel 1–10. Karton.

30 *Karl Ernst Winter*: Arbeiterschaft und Monarchie. Wien, 1935. 323.

31 Winter 1933-ban az általa szerkesztett újság hasábjain, egy rövid szerkesztőségi közleményben foglalkozik a szociális királyság gondolatával. Wiener Politische Blätter, 1. Jg. Nr. 1. 16. 6. 1933. 85.

32 Ernst Rüdiger Starhemberg (arisztokrata családból származó politikus, az osztrák Mussolininek kiküldött Heimwehr-vezér, majd alkancellár, a harmincas évek végére meggyőződéses osztrák hazafivá vált) beszédének részlete: Die Reden des Vizekanzlers E. R. Starhemberg. Hrsg. v. österreichischen Bundespressdienst. Wien, 1935. 124.

33 Schuschnigg beszédrészlete megtalálható: Schuschnigg spricht. Das politische Gedankengut eines Österreichers. Wien, 1935. 22.

34 Wiener Politische Blätter, 2. Jg. Nr. 2. 199. 23. 12. 1934.

35 *Kurt Sontheimer*: Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. München, 1994. 208–209.

36 Schuschniggot idézi *Anton Hopfgartner*: Ein Staatsmann im Kampf gegen Hitler. Wien, 1992. 64.

37 Részletesen és szemléletesen foglalkozik ezzel a problémával Karl Ernst Winter a Wiener Politische Blätter már idézett, 1934. december 23-i számában a 197–204. oldalon. Hasonlóképpen találóan és pontosan fogalmazza meg ennek az egyedi „struktúrának” a jellegzetességeit *Ludwig Reichhold*: Oppositon gegen den autoritären Staat. Christlicher Antifaschismus 1934–1938. Wien, 1964.

38 *Friedrich Reinhofer*: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsman. Wien, 1978.

39 ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 3. 14. 3. 1935.

TOKAJI BOROK A CÁROK ASZTALÁN

Adalékok a 18. századi hegyaljai borok oroszországi kiviteléhez

A Magyar Királyság és a Moszkvai Nagyfejedelemség között Hunyadi Mátyás (1458–1490) és III. Iván (1462–1505) uralkodása óta viszonylag jól nyomon követhető gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki. Ennek során főként magyar borok és orosz prémek, szőrmék cseréltek gazdát, mint azt jó néhány levéltári irat is bizonyítja.¹ Márki Sándor tanulmányaiból tudjuk, hogy I. Al-Dmitrij (1605–1606) és Mniszek szandomiri vajda leánya, Mária esküvőjére 30 hordó kitűnő bort szállítottak a Hegyaljáról.²

A 18. század első éveit a magyar–orosz kapcsolatok jelentős élénkülését hozták. II. Rákóczi Ferenc és I. Péter (1689–1725), valamint diplomatáik (Nedeczky Sándor, Thalaba Máté, illetve Jemelján Ivánovics Ukraincev, Borisz Kurakin, Oszip Scserbatov) tárgyalásai, levélváltásai a politikai és kereskedelmi kontaktusok erősödését jelzik.³ Közismert, hogy az orosz cár nemcsak nagy reformer, hanem nagy ivó is volt, aki a vodka mellett elsősorban a tokaji nedűt kedvelte.⁴ Ezzel magyarázható, hogy a fejedelem többször is hegyaljai borokkal kedveskedett Pjotr Alekszejevicsnek. A „királyok boraként” és a „borok királyaként” egyaránt emlegetett tokaji fogadtatásáról így számolt be Thalaba Máté követi jelentésében a fejedelemnek: „Bizonyra írhatom Felségednek, hogy egy magyarországi hordó bornak praesentálása a felséges cár előtt többet tesz, mint akármely drága ajándék.”⁵ A legjobb ágens vagy prókátor valóban a tokaji antal (vagy ántalag = 75 liter)⁶ volt, hiszen az „isteni nektárról”, „Bacchus gyönyörnedveiről”, az aransárga nedű bódító erejéről, mámorító hatásáról „minden oroszok cárja” a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott.⁷ 1711-ben, a fejedelemmel történt jarosławi találkozó idején, egy átmulatott éjszaka után mondta: „Engem eddig nem győzött le senki és semmi, de tegnap este legyőzött a tokaji bor.”⁸

A tokaji boroknak fontos szerep jutott az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc között 1707. szeptember 15-én, Varsóban létrejött szerződés előkészítésének és aláírásának időszakában is. A tárgyalófelek hangulatát jelentősen emelte a hegyaljai nedű, amelynek fogadtatásáról Nedeczky ezt jelentette: „A bor essentiáját kedvesen vette a cár, kétszer is itt előhozta, s Varsaván is egyszer.”⁹

A cár magyarországi követe, J. I. Ukraincev (1640–1708), aki 1686–1699 között a Külügyi Hivatal vezetője volt és I. Péter 1708. július 12-i megbízólevelével érkezett Magyarországra, ugyancsak kedvelte a jó borokat. A orosz nyelvek szerint halálát is az erős italozás okozta, bár ez nem vertifikálható, mivel a hivatalos jelentés a 67 éves diplomata magas lázáról tett említést.¹⁰

Bár a 18. század eleji Oroszországban még a spanyol, görög és rajnai borok voltak inkább divatosak, a cár leveleiben elragadtatással nyilatkozott a hegyaljai borok minőségéről, utolérhetetlen zamataról. Felvásárlói ez idő tájt általában 40–50 jefimkát, azaz kb. 20–25 rubelt (1 rubel = 1,3–1,4 forint) fizettek egy kisebb hordó (úgynevezett antal, ántalag) óborért, amelyet aztán a Tokaj–Kijev–Moszkva szárazföldi úton, vagy a

Visztuláig szekéren, majd onnan Danzigig, illetve Pétervárig hajón szállítottak. A szárazföldi utak rossz minősége, valamint a gyenge közbiztonság miatt a kereskedők zöme a tengeri szállítást részesítette előnyben, ám ilyen esetekben nemritkán – a dohos raktár és a sós levegő hatására – a borok zamata erőteljesen romlott. Ráadásul a szállítási költségek, a különféle tranzitilletékek és a magas vámtarifák (1 hordó után 6–9 rubel) amúgy sem tették túlságosan nyereségesse a borkereskedelmet.¹¹

1714-ben I. Péter a görög kereskedőcsaládból származó Paraszkewics kapitány és Jermoláj Korszakov testőrtisztet küldte Tokajba, hogy a cári udvar számára 300 hordó (600 antal) bort vásároljanak 10 ezer rubel értékben.¹² Két év múlva Szávva Grigorjev vett borokat az uralkodónak, akinek pontos információi voltak az aszú minőségéről és forgalmi áráról.¹³ A távolság, a szállítás és a közbiztonság nehézségei arra késztették a cárt, hogy kísérletet tegyen a tokaji típusú szőlőművelés és bortermelés oroszországi meghonosítására. Ez az elképzelés azonban csak 1784–1785-ben, a Krim területének az Orosz Birodalomhoz való csatolása után valósulhatott meg, amikor 30 ezer tokaji szőlővesszőt telepítettek ott.¹⁴

I. Péter utóda, I. Katalin (1725–1727) uralkodása alatt tovább nőtt a magyar borok iránti érdeklődés és kereslet, olyannyira, hogy a cárnő halálát is állítólag a mértéktelen borfogyasztás okozta.¹⁵ Ez nem tűnik kizártnak, mivel a cárnő – uralkodásának két éve alatt – egymillió rubelt költött danzigi pálinkaféleségekre és magyar borokra.¹⁶ (Érdekességgéppen jegyezzük meg, hogy az állami bevételek évente kb. 10 millió rubelt tettek ki.)

Nagy Péter unokája, II. Péter (1727–1730) – akinek egyik nevelője a Karácsválván született Zékány János volt – 12 évesen került az orosz trónra. Környezete korán rászoktatta a borfogyasztásra, és bizonyára ez is közrejátszott 15 évesen bekövetkezett halálában.¹⁷

Anna Ivanovna (1730–1740) cárnő koronázási ünnepségén ugyancsak magyar bort ittak a meghívott vendégek.¹⁸ Kegyencei – Biron (Bühren), Münnich, Ostermann – lelkes fogyasztói voltak a hegyaljai nedűnek. Az ő tanácsukra tanulmányozta át von Hartung bécsi kamarai tanácsos 1727-ben készített emlékiratát, amely a kölcsönös előnyökön nyugvó osztrák–orosz kereskedelem fellendítését, a hegyaljai borok vámjának leszállítását javasolta. Így érthető, hogy 1733 júniusában Anna Ivanovna cári ukázt bocsátott ki a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság felállítására, amelyet az Udvari Gazdasági Hivatal (Pridvornaja kontora) alá rendelt.¹⁹ Ennek utasítására indult el Tokajba Fjodor Sztjepanovics Visnyevszkij alezredes és kísérete, az úgynevezett orosz kolónia. A rezidens feladata az volt, hogy évente 150–200 antal (11–15 ezer liter) jó minőségű bort küldjön szekereken – Ukrajnán keresztül – Pétervárra.²⁰ Mivel a Bizottság a tokaji borokon kívül nagy mennyiségű aszú szőlőt is felvásárolt – amit az akkori hatályos törvények (az 1729. évi 12. tc.) az országban birtokkal nem rendelkező idegen személyeknek tiltottak –, 1736-ban Zemplén vármegye Kossuth András szolgabírórt bízta meg az ügy kivizsgálásával.²¹ A helyi hatóságok ugyanis nem nézték jó szemmel az oroszok tevékenységét, akik a Tokaj vidéki termés jelentős részét (5 év alatt 20 ezer rubelért 1089 antalt)²² felvásárolták, és emiatt a bécsi udvar számára sem maradt elegendő bor. A hatóságok rosszállották azt is, hogy a Bizottság „felhajtotta” az árakat és egy hordó (2 antal = 150 liter) borért átlagosan 25 rubelt fizetett a termelőknek.²³ (A bor ára természetesen mindenkor erősen függött a hegyaljai termés mennyiségétől, minőségétől, a háborús vagy békés esztendők keresleti viszonyaitól,

valamint a szállítási költségek, tranzitilletékek és vámok nagyságától.) Ez meglehetősen magas ár volt, hiszen ez idő tájt egy font hús és rozskenyér 3, egy font szalonna 12, egy icce közönséges pálinka 24, egy icce sör pedig 2 krajcárba került.²⁴

A megyei hatóságok és az Orosz Borvásárló Bizottság közötti elmérgesedett helyzettel magyarázható, hogy a csecsemő VI. Iván helyett kormányzó Anna Leopoldovna régensnő 1740 végén átmenetileg megszüntette a kolónia tokaji tevékenységét.²⁵ Ezt követően több mint négy esztendeig orosz szolgálatba állt magánkereskedők (Dmitrij és Atanaz Paraszkevics, Altenzsi Diamand) évi átlagban 150 antal bort szállítottak a moszkvai és pétervári cári pincékbe.²⁶

Az udvari gárdaezredek támogatásával trónra került I. Erzsébet (1741–1761) azonban 1745 tavaszán ismét felújította a Bizottság munkáját, és annak vezetésével a közben ezredessé, majd vezérőrnaggyá előléptetett Fjodor Visnyevszkijt bízta meg.²⁷ A kinevezett rezidens a cárnő teljes bizalmát élvezte, mivel egyik ukrainai útja során ő figyelte fel a nagyszerű hanggal megáldott Alekszej Razumovszkijra, aki később az uralkodónő kegyence, birodalmi gróf és hetman lett.²⁸

F. Visnyevszkij 1749-ig vezette a Borvásárló Bizottságot, amelynek tevékenységét a cárnő 1745. április 6-i rendelkezése szabályozta. Eszerint az évi 750 antal (56 450 liter) bor vásárlásához szükséges összegeket a bécsi követ folyósította a rezidens és 35–40 fős kísérete részére, amelyhez 10–15 dragonyos, 2–3 lovas futár, két írnok, orvos, pópa, kántor és kíséret személyzet tartozott.²⁹ A kántor tisztségét 1745–1750 között nem kisebb személyiség töltötte be, mint a filozófus, költő, vándorprédikátor Grigorij Szavvics Szkovoroda (1722–1794), az ukrán felvilágosodás egyik legismertebb alakja.³⁰ Tevékenysége azonban számos nehézségbe ütközött, mivel a katolikus egyház helyi képviselői és Barkóczy Ferenc egri püspök a pravoszláv „eretnység”, a szkizma terjesztésével és a Habsburg Birodalom belső „fellazításával” vádolták. Ezenkívül szemére vetették azt is, hogy a hazai szerb lakosság Oroszországba történő áttelepülését szorgalmazta, továbbá pravoszláv ima- és tankönyveket terjesztett.³¹

A Zemplén megyei hatóságok támadást indítottak a Bizottság ellen azért is, mivel az – a borok felvásárlásán kívül – öt szőlőföldet, egy parlagföldet, három házat (pincékkel együtt) 15–20–25 évre zálogba vett.³² Arra hivatkoztak, hogy a magyar törvények az Aranybulla óta (1222: 26., 1439: 16., 1535: 42., 1542: 12., 1599: 31., 1660: 30. tc.) tiltották az idegenek birtokszerzését, ideértve a haszonbérlet és a zálogbirtok formáját is, amelyet külföldi személyektől bármely hazai nemes bármikor megválthatott (1729. évi 35. tc.).³³ Ezzel évtizedekig tartó hosszas perek kezdődtek, amelyek nemcsak Fjodor Visnyevszkij, hanem fia, Gavriil 1749–1753 közötti tokaji tevékenysége idején is folytatódtak.³⁴ Ellene azon a jogcímen indítottak támadást 1752–1753 fordulóján, hogy nem fizeti a kötelező telekadót, és ezzel megkárosítja a kamarát. A Tripartitum alapján ugyanis a földesúr (az adott esetben a hegyaljai kamarauradalom,³⁵ amelynek joghatósága a szepesi kamara volt) terragiumot szedhetett a nem nemesi származásúaktól és az indigenátussal nem rendelkező külföldiektől. Az orosz rezidens hiába hivatkozott arra, hogy a zálogbirtokos maga a cárnő, akit nem lehet a magyar törvények elé idézni, Gavriil Visnyevszkijnek 1753 júliusában mégis el kellett hagynia Tokajt.³⁶

A viták elmérgesedésében az is közrejátszott, hogy 1751 és 1756 között került sor a Mária Terézia által feloszlott délvidéki szerb határőrezredek áttelepedésére Oroszországba. Ennek során – a Borvásárló Bizottság hatékony támogatásával – négy-

ezrednyi katona (a családtagokkal együtt mintegy 13–15 ezer fő) költözött át Dél-Oroszországba.³⁷ A zempléni hatóságokat érthetően ingerelte az a körülmény, hogy az orosz kolónia a borkereskedelemmel nehezen összeegyeztethető „ügynöki” tevékenységet is ellátott.³⁸

G. Visnyevszkij utódának, Nyikolaj Zsolobov őrnagynak egy időre sikerült leszerelnie a zempléni hatóságok ingerültségét, amit persze megkönnyített az a tény, hogy Mária Terézia és I. Erzsébet szövetségesként harcoltak a hétéves háborúban (1756–1763). A viták viszonylagos rendeződését jelzi, hogy ezekben az években a Bizottság átlagosan 750–800 antal (55–60 ezer liter) bort küldött Pétervárra,³⁹ amit magyar, lengyel, görög, zsidó, örmény és ruszin kereskedők további szállításai is kiegészítettek.⁴⁰ (Összehasonlításképpen említjük meg, hogy 1748-ban a hegyaljai kamaraauradalmában 63 500 liter bor termett.)⁴¹

I. Erzsébet személyes kedvtelése is hozzájárult ahhoz, hogy uralkodásának időszakára (különösen az 1745–1761 közötti évekre) tehető a hegyaljai orosz borkivitel fénykora. A cárnő (Nagy Péter legfiatalabb leánya), aki maradéktalanul osztotta a „non est vinum, nisi tokainum” mondást, a rajongásig kedvelte a hegyaljai borokat.⁴² Erről tanúskodik 1745. november 8-i, F. Visnyevszkijhez intézett ukázának utóirata is: „Ha egy módja van, küldjön futárral legalább három antal aszút, amit sehol sem tudok beszerezni, pedig én nem tudok anélkül megenni, miként azt Ön is tudja.”⁴³ Az uralkodónő csillagászati árakat is hajlandó volt fizetni az aranyárga nedűért. Így például 1745. november 13-i levelében öt antal 1727-es évjáratú aszú beszerzésére utasította Visnyevszkij tábornokot, aki egy antal borért 120 cservonyecet, (276 rubelt) fizetett.⁴⁴ Mária Terézia jól ismerte a cárnő sajátos kedvtelését, ezért 1746-ban hatszáz butélia aszút küldetett neki.⁴⁵

Amikor a cárnő halála után unokaöccse, III. Péter 1762 első felében felrúgta a szövetségi viszonyt az osztrákokkal és helyette poroszbarát politikát folytatott, a pozsonyi kamara azonnal elrendelte a tokaji zálogbirtokok visszaváltását, sőt 1762. július 19-én Mária Terézia kiutasította magyarországról Nyikolaj Zsolobovot és a Bizottság tagjait.⁴⁶ II. Katalin (1762–1796) államcsínye és férje, III. Péter meggyilkolása után aztán ismét rendeződött a viszony Ausztriával, ezért az orosz kolónia mégis maradhatott Tokajban.

1763 elején a magyar udvari kamara és a Zemplén megyei hatóságok ismét a zálogbirtokok azonnali visszaváltását követelték. A cári kabinet utasítása szerint azonban ez csak azokra a szőlőföldekre terjedhetett ki, amelyeknek záloghatárideje már lejárt. A vitát ez alkalommal Mária Terézia 1763. március 12-i, báró Döry Ferenc zempléni főispánhoz intézett utasítása döntötte el, amelyben a zálogok sürgős visszaváltását rendelte el.⁴⁷ A tárgyalások azonban ismét pereskedéssé fajultak, és mindkét fél kölcsönös nehézségeket igyekezett támasztani. Az időközben (1763 nyarán) Zsolobov helyére kinevezett új orosz megbízott, Anton Rárog őrnagy „melioratio” jogcímén állandóan egyre nagyobb többletköltségeket követelt. Valójában azonban „deterioratio” (értéksökkenés, romlás) következett be, mivel az 1760-as évek elejétől a szőlőföldek nagy részét az oroszok már nem műveltették.⁴⁸

1764-ben, amikor Bécsben a hétéves háborút lezáró, Poroszország és Oroszország közötti szerződés létrejöttéről értesültek, a kancellária ismét a tokaji zálogjavak azonnali visszaváltása mellett döntött. Ezt követően Potoczky Imre szolgabíró felbecsültette a zálogokat,⁴⁹ ám megint eredménytelen huzavona kezdődött. 1764. szeptember 17-

én Grassalkovich Antal, a kamara elnöke arra utasította a feleket, hogy 1376 forint 56 krajcár ellenében a szőlőföldek visszaváltása mihamarabb történjen meg. Ekkor a megváltás összege körül alakult ki aprólékos vita, majd a kancellária 1767. február 29-én újabb utasítást küldött a kamarának, immár 2140 forint kifizetéséről.⁵⁰

A megállapodás ez alkalommal is elmaradt, mire 1769 novemberében Potoczky szolgabíró pert indított Rárog ellen, hivatkozva az 1739. évi 37. tc. és az 1729. évi 35. tc. rendelkezésére, miszerint a magyar nemzet bármely tagjának kérésére – idegenek ellenében – lehetővé válik a zálogjavak bármikori visszaváltása. Egyúttal kérte, hogy ítéljék neki az őrnagy által birtokolt zálogjavakat.⁵¹ A következő évben ezzel ismét a tárgyalások kerültek előtérbe, de a helyzet még tovább bonyolódott, mivel 1771-ben Rárog újabb harminc évre szóló zálogszerződést kötött.⁵² Az üggyel maga a társuralkodó, II. József is kénytelen volt foglalkozni, aki meglehetősen diplomatikusan járt el, mivel a Lengyelország első felosztása (1772) körüli feszült légkörben nem lett volna célszerű az orosz–osztrák szövetségi viszony provokálása. 1774. április 25-én azonban a magyar udvari kamara mégis utasította Zemplén vármegyét az 1770. évi ítélet végrehajtására a zálogjavak ügyében,⁵³ mire D. M. Golicin herceg, a bécsi orosz követ erőlesen tiltakozott Kaunitz kancellárnál.⁵⁴

Anton Rárog 1775. október 13-i halálát követően helyettese, Szavva Gorev vette át a Bizottság munkájának irányítását, aki új szállást volt kénytelen bérelni a kolónia számára, mivel korábbi házukat – a kamarai utasításnak megfelelően – Potoczky Imre szolgabíró kapta meg.⁵⁵ Ezt követően jelentős visszaesés figyelhető meg a hegyaljai borok oroszországi kivitelét illetően (átlagosan évi 250–300 antal),⁵⁶ ami azzal is összefüggött, hogy II. Katalin uralkodása alatt Pétervárott elsősorban a palackozott francia italok (főként pezsgők) örvendtek nagyobb népszerűségnek.⁵⁷

Az utolsó tokaji rezidens, Sz. Gorev kapitány működése idején a Bizottság viszonylag békés körülmények között végezhetette munkáját. Csak 1784–1785-ben került sor újabb botrányra, amikor Grigorij Patyomkin herceg azzal bízta meg Jurij Bimbolozar alhadnagyot (az orosz szolgálatba lépett Bimbólázár János tokaji borkereskedő fiát) és Vaszilij Porecsanyin zászlóst (a Szerémségből származó Parócsányi család leszármazottját), hogy 30 ezer szőlővesszőt vásároljanak a Krím-vidéki telepítésekhez.⁵⁸

Ezzel kapcsolatban aztán újabb nézeteltérések alakultak ki, mivel a hazai törvények tiltották a tokaji szőlővesszők kivitelét az országból. Ennek ellenére II. József és Kaunitz kancellár „nagylelkűen” hozzájárultak az „aranyvenyigék” kiszállításához,⁵⁹ ami Zemplén vármegye ellenállásába ütközött. A botrány akkor tört ki, amikor az oroszok 19 ezer szőlővesszőt már elszállítottak a Hegyaljáról, a maradék 11 ezret azonban 1785 januárjában Ocskay András szolgabíró emberei darabokra vagdalták. Ezt követően Kaunitz nyomatékosan utasította Zemplén vármegyét, hogy ne akadályozza a vesszők kivitelét és ne idézzen elő diplomáciai feszültséget.⁶⁰

A hegyaljai borok iránti számottevő érdeklődésre 1789-et követően került sor, amikor a forradalmi metelytől rettegő II. Katalin megtiltotta a francia borok oroszországi bevitelét.⁶¹ A pétervári kikötő vámlajstromai szerint 1793–1795 között átlagosan évi 175 oxhoft (750 antal) bort importáltak Tokaj környékéről.⁶² Úgy tűnt tehát, hogy változatlanul szükség van a keresett magyar borokra. A cárnő halála után azonban fia, I. Pál (1796–1801) 1798. január 26-i ukázával megszüntette a tokaji Borvásárló Bizottságot,⁶³ amely 65 éves fennállása alatt kitűnő hegyaljai (Tokaj, Tarcál, Tállya, Mád, Kisfalud, Tolcsva, Olaszi, Patak, Újhely, Zemplén vidékéről származó) borokat

importált a pétervári udvar számára. Az utolsó orosz rezidens, Sz. Gorev (aki mádi református leányt vett feleségül) 1799 májusában utazott el Tokajból, ahol még üdvözölte A. V. Szuворov Észak-Itáliába vonuló seregének egyik alakulatát.⁶⁴

A Bizottság megszüntetése mindkét „félnek” érzékeny veszteségeket okozott. Az oroszok ugyanis elvesztették azt a lehetőséget, hogy – az állandó kereskedelmi képviselő révén – folyamatosan vásárolhassák fel a legjobb minőségű borokat. A Vörösmarty Mihály által „híg arany”-nak nevezett tokaji aszúért és hegyaljai nedűkért a cárok megbízottjai tisztességes összegeket fizettek, ami nemritkán árfelhajtó tényezőként hatott.⁶⁵ Ez érthetően bosszantotta a környék nemesi vásárlóit, akik az oroszok működését állandó botránykőnek tekintették. Az igazsághoz tartozik, hogy az adott korszakban (és később is!) egyetlen állam sem nézte volna jó szemmel egy kereskedelmi ki-rendeltség gyakorta gyanús ügyleteit, a hatályos törvényekbe ütköző manipulációit (lásd a zálogbirtokok körüli bonyodalmakat, az aszú szőlő és az „aranyvenyigék” kiviteli tilalmának kijátszását). Bár nem osztjuk H. I. Biderman⁶⁶ azon nézetét, miszerint a Bizottság elsősorban politikai ügynökség volt, mégis úgy ítéljük meg: célszerűbb lett volna, ha a rezidensek és a kolónia tagjai jobban tiszteletben tartják a hatályos magyar törvényeket.

A Bizottság felszámolása természetesen a tokaji bortermelőket is súlyosan érintette. Ez különösen Lengyelország három felosztását (1772, 1793, 1795) követően hatott érzékenyen, hiszen tökeerős felvevőpiacok hiányában a Hegyalja – szó szerint – a saját borába fulladt.⁶⁷ Pedig a termékeny talaj, a kedvező éghajlati viszonyok,⁶⁸ a szőlőművelési technológiák,⁶⁹ a hegyaljai ember lelki alkata⁷⁰ változatlanul a siker és a jólét garanciái lehettek volna.

A 19. század elején – a Napóleon elleni háborúk időszakában – még történt néhány kísérlet az oroszországi borexport megszervezésére. Ezek azonban nem jártak eredménnyel. A kortárs Skerlecz Miklós⁷¹ és Berzeviczy Gergely⁷² elgondolása a „keleti piac” meghódításáról még hosszú időre ábránd és illúzió maradt.

Jegyzetek

- 1 *Váradi-Sternberg János*: Iz isztorii ekonomiceszkih szvjazej mezdu Rosszijej is Vengrijej v XVIII veke. In: *Mezsdunarodnije szvjazi Rosszi v XVII–XVIII vekah*. Moszkva, 1966. 117–129.
- 2 *Márki Sándor*: Orosz–magyar kereskedelem. In: *Aradi Közlöny*, 1887. január 3., 3–4; *Uő.*: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*, XXIII. kötet VI. füzet. Bp., 1913. 387–480.
- 3 *Perényi József*: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. In: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956. 52–95., *Váradi-Sternberg János*: Az 1707-es tárgyalások és az orosz–magyar szerződés. In: *Századok öröksége* (Tanulmányok az orosz–magyar kapcsolatokról). Bp.–Uzgorod, 1981. 22–47., *Uő.*: Rákóczi diplomáciai beszélgetése és levelezése Kurakin herceggel. In: *Századok öröksége*, 72–88.
- 4 *A. F. Büsching*: *Magazin für die neue Historie und Geographie*. Hamburg, 1767. Band XIX. 94.
- 5 *Tardy Lajos*: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733–1798). *Fejezetek a magyar–orosz gazdasági kapcsolatok történetéből*. In: *A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek*, 23–25. Sárospatak, 1963. 6.
- 6 *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszki Miklós. Kilencedik kiadás. Bp., 1992. 63.
- 7 *Piszmá i bumagi imperatora Petra Velikogo*. Tom IX/1. Szankt-Petyerburg (rövidítve: Szpb.), 1887. 469.
- 8 *B. Racsinszkij*: Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII veke (Po dokumentam Moszkovszkovo glavnovo arhiva Minisztjerstva inosztrannih gyel). In: *Russzkij Vesztnyik*, 1875. szeptember, 179.

- 9 Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. 422.
- 10 Váradi-Sternberg János: Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban. In: Századok, 1959. 233–251., Uő.: Ukrainev, Péter cár követe Rákóczinál. In: Századok öröksége, 48–71.
- 11 A korabeli borkereskedelemről részletesebben P. Keppen: O vinogvelli i vinnoj trgovlje v Rosszi. Szpb., 1832., Komoróczy György: Borkivitelünk Észak felé. Kassa, 1944.
- 12 P. Keppen: i. m. 212.
- 13 N. N. Bantis-Kamenskij: Obzor vnyesnyih sznosenyij Rosszii. Csaszty I. Moszkva, 1894. 161.
- 14 Wellmann Imre: A tokaji szőlőkultúra oroszországi meghonosítása. In: Műveltség, 1946. 182–186., Borsodi Szemle, 1958. 2. sz. 41–43.
- 15 K. Valisevskij: Carsztvo zsenin (Jekatyerina I., Anna Ivanovna, Jelizaveta I.). Moszkva, 1989. 62. (Reprint kiadás).
- 16 Von Westphalen dán követ jelentését közli N. J. Crusenstolpe: Russische Hofgeschichten. Band 1. München, 1923. 95.
- 17 K. Valisevskij: i. m. 157–158.
- 18 D. A. Korszakov: Vocarenijje imperatrici Anni Ioannovni. Szpb., 1880. 127–128.
- 19 A tokaji Bizottság tevékenységéről és a 18. századi hegyaljai orosz borkivitelről lásd: B. Racsinszkij: i. m., Tardy Lajos: i. m., Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora (Történeti-néprajzi tanulmány). Tokaj, 1991. 575–578., Papp Miklós: A tokaji bor és Európa. In: Tokaj. Vároštörténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik János–Orosz István. Tokaj, 1995. 303–318., V. Molnár László: Magyar borok a cárok asztalán. In: Élet és Tudomány, 1994. 44. sz. 1394–1396.
- 20 B. Racsinszkij: i. m. 181–182.
- 21 Tardy Lajos: i. m. 18.
- 22 P. Keppen: i. m. 210.
- 23 Uo. 41–42.
- 24 A korabeli mezőgazdasági termékek és élelmiszerek áaira vonatkozóan lásd M. Schwartner: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798., Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp., 1979., Zemplén vármegye határozata a kenyér és zsemle áráról 1795-ben. In: Zempléni históriák I. (A honfoglalástól 1849-ig). Összeállította: Hőgye István. Bp.–Miskolc, 1986. 166–167.
- 25 P. Keppen: i. m. 42.
- 26 B. Racsinszkij: i. m. 184–186.
- 27 N. N. Bantis-Kamenskij: i. m. 65.
- 28 J. V. Anyiszimov: Rosszija v szerezinye XVIII veka. Moszkva, 1986.
- 29 B. Racsinszkij: i. m. 186.
- 30 Váradi-Sternberg János: Hrihorij Szkovoroda Magyarországon. In: Századok öröksége, 211–223., Uő.: Grigorij Szkovoroda v Vengrii. In: Mir poezii i druzsbi (Poiszki i nahodki). Uzsgorod, 1979. 63–82.
- 31 V. Molnár László: Orosz könyvek és diákok a 18. századi Magyarországon. In: Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Bp., 1996. 121–135., Uő.: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1993. 105–113.
- 32 Tardy Lajos: i. m. 45–50.
- 33 Frank Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban. I. rész. Buda, 1845. 102–103.
- 34 B. Racsinszkij: i. m. 187–188.
- 35 A tokaji kamarauradalom 18. századi történetéhez Barta János: Kincstári birtoklás és mezővárosi politika. In: Tokaj. Vároštörténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik János–Orosz István. Tokaj, 1995. 139–158., Herzog József: A tarcali királyi uradalmi és kincstári szőlő keletkezése. In: Levéltári Közlemények, 1923. 248–277., Wellmann Imre: A Rákóczi-birtokok sorsa. In: Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Szerk.: Lukinich Imre. Bp., 1935. 93–122.
- 36 B. Racsinszkij: i. m. 214.
- 37 Kiss Miklós: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely, 1909., Honfi József: Obrazovanyije guszarsztva v russzkoj armii XVIII veka. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Series Historica, t. 7. Bp., 1965. 79–107., Uő.: A huszárság kialakulása a 18. századi orosz hadseregben. In: Hadtörténeti Közlemények, 1968. 1. sz. 95–129. A szerbek oroszországi áttelepülésére vonatkozó bécsi levéltári dokumentumok: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Illyrico–Serbia (1749–1751), fasciculus 2. convolut A. 64, No. 112; Illyrico–Serbia (1752–1754), fasciculus C, No. 7; Illyrico–Serbia (1755–1756), fasciculus 2, convolut A. 19, No. 54, 63, 71.
- 38 H. I. Biderman: Russische Umtriebe in Ungarn. Innsbruck, 1867. 14.

- 39 *P. Keppen*: i. m. 210.
- 40 *Balassa Iván*: i. m. 569–619.
- 41 *Illésy János*: A kincstár szürete a Hegyalján 1748-ban. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897. 373.
- 42 *Papp Miklós*: i. m. 308.
- 43 *B. Racsinszki*: i. m. 186.
- 44 *Tardy Lajos*: i. m. 38.
- 45 *P. Keppen*: i. m. 50.
- 46 *A. Arneth*: Geschichte Marie Theresia's. Band IX. Wien, 1879. 84.
- 47 *V. Molnár László*: Magyar borok a cárok asztalán. I. m. 1396.
- 48 *Tardy Lajos*: i. m. 104.
- 49 *Herzog József*: i. m. 258.
- 50 *Tardy Lajos*: i. m. 108–110.
- 51 Uo. 212.
- 52 *B. Racsinszki*: i. m. 192.
- 53 MOL, Kancelláriai Levéltár, Acta generalia, A-39, No. 1990. (1774. április 25.)
- 54 *B. Racsinszki*: i. m. 193.
- 55 MOL, Kancelláriai Levéltár, Acta generalia, A-39, No. 82. (1775)
- 56 *P. Keppen*: i. m. 212.
- 57 *V. Molnár László*: Oroszország kül- és belkereskedelme a 18. század második felében. In: Agrártörténelmi Szemle, 1984. 1–2. sz. 186–194.
- 58 *Wellmann Imre*: A tokaji szőlőkultúra oroszországi meghonosítása. In: Borsodi Szemle, 1958. 2. sz. 41.
- 59 MOL, Kancelláriai Levéltár, Acta generalia, A-39, No. 14 359. (1784. december 3.)
- 60 *Wellmann Imre*: i. m. 43.
- 61 *V. Molnár László*: A francia felvilágosodás és forradalom fogadtatása II. Katalin Oroszországában. In: Világtörténet, 1984. 3. sz. 131–154.
- 62 *Dercsényi János*: A magyarországi boroknak a külföldiekkel való egybehasonlítása. In: Tudományos Gyűjtemény, 1825. 59.
- 63 *B. Racsinszki*: i. m. 197–198
- 64 *Darvas István*: Szuvorov hadai Magyarországon 1799-ben. In: Századok, 1949. 1–4. sz. 283–284.
- 65 *P. Keppen*: i. m. 41–42., 210.
- 66 *H. I. Biderman*: i. m. 14–15.
- 67 *Bartha István*: Tokaj-Hegyalja. A borkereskedelem problémái és a szőlőörzés szervezése a Hegyalján a XIX. század első felében. Miskolc, 1975. 18–22.
- 68 A hegyaljai szőlőtermesztés természeti földrajzához lásd: *Boros László*: Tokaj-Hegyalja szőlő- és borkereskedésének földrajzi alapjai és jellemzői. Miskolc-Nyíregyháza, 1996.; *Uő.*: Tokaj és környéke természeti földrajza. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik János–Orosz István. Tokaj, 1995. 10–17.
- 69 *Boros László*: Környezetkímélő-talajvédő szőlőművelés Tokaj-Hegyalján a 16–19. században. In: A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1996. 189–198.
- 70 *Szekfü Gyula*: A magyar bortermelő lelki alkata. Bp., 1922.
- 71 *Skerlecz Miklós*: A Magyar Királyság földrajzi és politikai helyzetének leírása a kereskedelem szempontjából. In: Skerlecz Miklós báró művei. Latinból fordította: Berényi Pál. (Magyar Közgazdasági Könyvtár, t. 15.) Bp., 1914. 62–115.
- 72 *Berzeviczy Gergely*: Nézetek az ázsiai-európai világkereskedelemlről. Pest, 1808.

MAGYAR SZÁRMAZÁSÚ KORMÁNYZÓ ALGÍRBAN 1580–1582

A Spanyol Monarchia az 1499–1502. évi moriszkó felkelés után – elsősorban Ximenes toledói érsek ösztönzésére – döntött úgy, hogy a reconquistát az afrikai földrészen is folytatja. Az észak-afrikai települések (Oran, Tlemcen, Tripoli) sorra spanyol kézre kerültek, vagy erővel vették be őket, vagy behódoltak. A vérontás elkerülése végett ez utóbbit választotta Algír is 1510-ben. Ezt követően a spanyol támadások szüneteltek. Az uralkodó, Katolikus Ferdinánd nem támogatta a hadjáratot. Figyelmét az itáliai és a Pinereusokon túli problémák kötötték le, számára Észak-Afrika „másodlagos hadműveleti terület” volt.¹

A spanyol visszavonulást követően tűntek fel az észak-afrikai partokon a görög szigetekről származó Barberousse testvérek, Arudzs és Khajreddin, akik tengeri portyáik révén már a Mediterráneum nyugati felében sem voltak ismeretlenek. Katolikus Ferdinánd halálakor, 1516-ban az algíriak hozzájuk fordultak, hogy segítségükkel szabaduljanak meg a spanyoloktól. A testvérpár beveszi a várost, és innen próbál terjeszkedni nyugat felé. Hadjárataik azonban nem túl sikeresek. A Tlemcen visszafoglalásáért vívott harcokban Arudzs életét veszti. Az elszenvedett kudarcok, a berber törzsek lázadásai és a spanyolok készülődései arra készítetik Khajreddint, hogy felajánlja szolgálatait Konstantinápolynak és segítséget kérjen tőle. A győzelmes egyiptomi hadjáratát éppen befejező Szelim szultán örömmel vette az ajánlatot. Remélte, hogy hatalmát a Nyugat-Mediterráneumra is kiterjesztheti. 1519-ben kétezer janicsárt, négyezer önkéntest és tűzérseget küldött Algírba, valamint egy fermant, amelyben kijelentette, hogy „Algír lakóit hűséges alattvalóivá fogadja és védelmét kiterjeszti rájuk”.² Khajreddin nemcsak megszilárdítja hatalmát, de újabb területeket is elfoglal Észak-Afrikában. Segíti a spanyolországi moriszkókat is, az emigrálni szándékozók számára hajót küld, a felkelőknek fegyvereket és önkénteseket. A grenadai moriszkók a szultánnak írott levelükben benne látták „létük garanciáját”, Algírban pedig „a muzulmánok védőbástyáját”.³

Szulejmán Konstantinápolyba hivatja és 1534-ben kapudán pasává (flottaparancsnokká) és beglerbéggé nevezi ki. Ezt követően csak rövid időre tér vissza Algírba, a tengereken szolgálja a birodalom érdekeit. Többek között ő vezeti győzelemre 1538-ban La Prevesánál az oszmán hajóhadat. Algír kormányzását alvezérére, Hasszánra bízta, aki sikerrel védelmezi a várost 1541-ben V. Károly hajóhadával szemben. Ilyen nagyszabású támadást Algír ellen 1830-ig európai hatalmak nem indítottak. A források szerint a császár által személyesen irányított sereg több száz hajóból és 30 ezer katonából állt.⁴

A győzelemmel Algírnak mint az Oszmán Birodalom nyugat-mediterrán védőbástyájának a helyzete stabilizálódott. Adminisztratív struktúrája hasonló volt a többi oszmán tartományéhoz. Élén a kormányzó, a *beglerbég* állt, aki elméletileg minden hatalom birtokosa. A valóságban azonban számolnia kellett a tartomány egyetlen szer-

vezett erejével, a janicsárok testületével, az *odzsakkal*, amelynek egyetértése nélkül semmilyen lényeges döntést nem lehetett hozni. A tartomány eredetisége a közlekedetiekkel szemben az, hogy itt jelentős szerepet játszottak a kalózkapitányok, a *raiszok*, akik érdekvédelmi testületbe, *taifába* tömörültek. Ennek a befolyása jelentős volt, hiszen a tartomány prosperitását, gazdaságának alapját a tengeri portyák során szerzett zsákmány adta.

A kalózkodás (course), amelyet megkülönböztetnek a tengeri banditizmustól (piraterie), általánosan elfogadott, keresztények és muszlimok által egyaránt folytatott tevékenység, „a kereskedelem egyik formája az egész Mediterráneumban”.⁵

A raiszok a 16–17. században szinte kivétel nélkül európai származásúak voltak. Vagy fogolyként kerültek Algírba és tértek a muszlim hitre, hogy megszabaduljanak a rabszolgaságtól, és ne kerüljenek a hajókra evezősnek, vagy a vagyonszerzéstől ösztönözve önként álltak a „kalózköztársaság” szolgálatába.⁶ Őket nevezték *renegátoknak*. A 16. század második felében 22 raisznak a származási helyét sikerült kideríteni. Közülük 11 volt itáliai, 3 görög, 2 albán, 2 spanyol, 1-1 pedig korzikai, francia, algíri zsidó és magyar.⁷

A zsákmány elosztása szigorú szabályok szerint történt. A leltár felvétele után az állam (beglerbég) megkapta a hajó kapitányát, kormányosát, az ácsot (a legfontosabb mesterség) és az ágyúkat. Ezenkívül az árverésen értékesített áruk és foglyok 12%-át, 1-1%-ot pedig a kikötő és a mecsetek rendben tartására. A fennmaradó rész felét a vállalkozást finanszírozók („részvényesek”) kapták, a másik felén a legénység osztozott. A raisz a második rész 40%-át kapta.⁸

A zsákmány legértékesebb részét a foglyok jelentették. Az emberkereskedelem a legjövödelmezőbb kereskedelmi vállalkozás volt a 16–17. században a Mediterráneumban. (Nem ritka a több száz százalékos haszon sem!) Központja Livorno volt, ahol több kereskedőház erre specializálta magát. Ügynökeiket megtalálhatjuk minden jelentősebb mediterrán városban.⁹ Voltak szerzetesrendek is, amelyek a foglyok megvásárlását, „kiváltását” tartották fő feladatuknak. A Vatikán is finanszírozott több ilyen kiváltási műveletet. A pápa nevében a 16. század utolsó évtizedeiben hármezer fogoly érdekében írott levelekben megtalálhatjuk 90 magyar adatait (név, születési hely, idő) is.¹⁰

Amíg a beglerbégek a raiszok – vagy jelöltjük – közül kerültek ki, a janicsárok zsoldjának a kifizetése nem okozott különösebb gondot. Bár az odzsak feje, az aga ekkor is sűrűn keveredett véres konfliktusba a katonákkal, mert vagy nem időben fizette a zsoldot, vagy megkurtította. A taifa 1568-tól janicsárokat is befogadott a hajók legénységébe, s ezzel lehetővé tette, hogy részesüljenek a zsákmányból. Ez növelte az érdekközösséget az odzsak és a taifa között, ami viszont a tartomány autonómiáját erősítette Konstantinápolyal szemben.

Algír függetlenedési lehetőségeinek feltételei az 1570-es években kedvezően alakultak. A keresztény hatalmak lepantói (1571) és az oszmánok tuniszi győzelme (1547) után a Habsburgok és az oszmánok, a „Mediterráneum e két politikai óriása” feladja a harcot, s megbékél egymással a térségben.¹¹ Az algíri kalózok úgy alkalmazkodnak a békés időszakhoz, hogy tevékenységüket teljesen a kalózkodásra összpontosítják. (Néhány janicsár aga és oszmán politikus szeretné ugyan elfoglalni a marokkói Fezt, de ezt a szultán nem engedélyezi.) A Porta, joggal tartva attól, hogy a tartomány ellenőrzése kicsúszik a kezéből, 1572-ben megszünteti a beglerbégi tisztséget és

azzal próbálja közvetlen fennhatósága alá vonni a tartományt, hogy Konstantinápolyból küld kormányzót háromévenként (az ún. hároméves pasákat) Algírba.¹² Feladata az oszmán fennhatóság biztosítása, a belső frakcióharcok csillapítása – esetleg felszámolása. Ritkán fordul elő, hogy a kormányzó-pasa kitöltötte a három évet. Egyrészt mert képtelen volt felszámolni a frakcióharcokat, másrészt pedig viszonylag rövid idő alatt jelentős jövedelemre tett szert az őslakos törzsektől beszedett adókból, valamint a kalózkodásból, ami inkább távozásra, mint a zavaros, életveszélyes körülmények közötti maradásra ösztönözte. Elég sűrűn előfordult az is, hogy a konstantinápolyi intrikák kényszerítették visszatérésre.

Murad szultán 1580-ban Algír kormányzójává Dzsefár pasát nevezte ki, „a magyar regenátot, eunuchot, aki régóta szolgálta és gyermekkorában a karján hordozta, és aki egy tartományt is kormányzott Magyarországon”.¹³ Dzsefárnak az volt a feladata, hogy elődje, a származása miatt Velenceinek is nevezett Hasszán ellen a janicsárok által benyújtott panaszt megvizsgálja, és véget vessen a belharcoknak. Megérkezésekor Hasszánhoz nem nyúlt, mivel annak igen magas pártfogója volt Konstantinápolyban, Osali, a hadsereg fővezére, „abszolút ura mindennek, ami a háborúval kapcsolatos”.¹⁴ Továbbá azért sem, mert az a 20 ezer tallér, amit Osali adott neki Algírba indultakor, „meglágyította a szívét”.

Bebörtönzött viszont rövid időre néhány előkelőséget, akik kiszabadulva összeesküvést szöttek ellene. Csatlakozott hozzájuk a janicsárok agája, akit Dzsefárnál bepanaszoltak a katonák, mert nem fizette ki a zsoldjukat. Az aga – pénzt ígérve – megpróbálta rávenni katonáit a lázadásra. Azok azonban lefogták és Dzsefár elé vitték, aki lefejeztette. A háttérben meghúzódó és az összeesküvést nagyobb részben finanszírozó gazdag mór kereskedő, Caxes „bocsánatot nyert azzal, hogy adott Dzsefárnak egy jelentős összeget, amely – amint azt nekem megerősítették – 30 ezer dukátra rúgott”.¹⁵

1581 májusában Osali is Algírba érkezett. Innen szándékozott hadjáratot indítani Fez elfoglalására. Csatlakozásra akarta rávenni a janicsárokat is. Ők azonban megtagadták a parancsot és kijelentették, hogy csak a szultán kimondott utasítására hajlandók Fez ellen vonulni. Titokban egy marabut küldtek Konstantinápolyba, aki a nevükben arra kérte a szultánt, hogy ne engedélyezze Fez elfoglalását, mert ezzel olyan katonai erő birtokába jut Osali, hogy „könnyen fellázadhat, és egész Barbária ura lehet”.¹⁶ A marabu küldetése sikerrel járt, a szultán megparancsolta Osalinak, hogy térjen vissza Konstantinápolyba. Ott viszont Osali ügyesen intrikálva rövidesen elérte, hogy Dzsefárt visszahívják és újra Hasszánt nevezzék ki Algír kormányzójává.

Az erőten, hanyatló Oszmán Birodalom azonban már a hároméves pasák révén sem volt képes megakadályozni Algír – és az egész Maghreb – autonómiájának megerősödését. A 17. század második felére az odzsak – előbb egyedül, majd a taiffal szövetségben – átveszi a tartomány tényleges irányítását. A két testület által választott személy, aki a hatalom igazi birtokosa, 1671-től a szomszédos tuniszi tartományban már használatos *dej* címet veszi fel. A pasának már csak a „legalitás paravánjának” szerepe jut, mígnem 1710-ben a dej visszaküldi Konstantinápolyba. Ezzel formálisan is megszűnt a hároméves pasák periódusa.¹⁷ Algírt – és a szomszédos Tuniszt is – a jelképes összegű adón túl már csak vallási-kulturális szálak kötötték az Oszmán Birodalomhoz. Ezek a szálak viszont igen erősnek bizonyultak, és a 19. században a francia behatolással szembeni ellenállás idején mindkét országban megélénkültek.

Dzsefár pasa – Diego de Haedo művében

Haedo spanyol származású szicíliai bencés szerzetes, 1578–1581 között fogolyként Algírban volt, amelynek történetét 1612-ben Valladolidban publikálta *Topografia e Historia general de Argel* címen. Az *Epitome de los Reyes de Argel* című fejezet francia fordítását a *Revue africaine* című folyóiratban tették közzé 1880–81-ben.

Dzsefár¹⁸ a szultán megbízásából érkezett Algírba, azzal a céllal, hogy vizsgálatot folytasson két egymásnak ellentmondó állítással kapcsolatban. Abban az esetben, ha Hasszán bűnösnek bizonyulna, a fejét kell venni. De Osali olyan jól elrendezte az ügyet, hogy a szultán anyja megparancsolta Dzsefárnak, hogy mindenképpen legyen elnéző Hasszánnal.¹⁹ Ugyanakkor Osali húszezer tallért adott Dzsefárnak utazási költségeinek fedezésére abból a célból, hogy meglágyítsa a szívét.

A jelen pillanatban (1581) Algírt kormányzó Dzsefár pasát – aki, mint említettük, magyar – a törökök gyermekkorában anyjával, fivérével és hűgával együtt egy portya alkalmával fogták el Magyarországon. Mivel küllemre olyan szépek voltak, a jelenleg uralkodó szultán anyjának ajándékozták őket, és szolgálói lettek a palotában, ahol a renegát és eunuch Dzsefár állandóan a karjában hordozta a később szultánná választott kisgyereket. Ezért az uralkodó később szeretettel viseltetett iránta, amelyet ő a tetteivel is kiérdemelt, mert több kormányzóság élére állították, többek között egy nagyon fontos tartományra Magyarországon. Mindig igazságosan, egyenesen, megértően, barátságosan viselkedett. Ugyanakkor igazságteremtő és könyörtelen volt a gonosztevőkkel szemben. Ezért, amikor a szultán Algírból megkapta a panaszos beadványokat, őt küldte oda, hogy a zsarnokként viselkedő velencei származású Hasszán pasát megbüntesse és rendet teremtsen a már majdnem elveszett tartományban. Az ott lakók nagy megelégedésére 1580. augusztus 24-én érkezett Algírba.

Lecsendesített és engedelmességre bírt minden törököt és mórt Algírban és a királyságban. Békét, méltányosságot és igazságot ígért mindenkinek, fennhangon hirdette, hogy nem meggazdagodni jött Algírba, mivel élete végéig elegendő vagyona van, gyereke nincs, aki örökölné. Magával hozta anyját, aki, amint ezt a királyi udvar emberei mondják – és minthogy ez közismert tény Algírban – inkább keresztény, mint török vagy regenát módon él. Dzsefár magával hozta a szintén renegát és eunuch öcscsét. A mai napig – 1581. március 8-ig – kormányzása nyolc hónapja alatt semmi gonosztságot vagy bűnt nem tapasztaltak nála, nem tudnak arról, hogy valakivel rosszat tett volna. Nagy szánalommal viseltetik a keresztények iránt... Ami saját rabszolgáit illeti: nyomban megérkezésekor megparancsolta, hogy a láncoktól szabadítsák meg őket, és ne botozzák, csak ha erre parancsot ad. Ellátta őket jó ruházattal és jó ételekkel. Minden bort, ami az Algírba jövő keresztény hajókra kivetett vámokból neki jut, a rabszolgáknak adja és nem kér érte pénzt, ellentétben azzal, ahogyan elődei cselekedtek. Minden Algírban tartózkodó keresztény kereskedő és szerzetes tudomására hozta, hogy ír Spanyolországba és az egész keresztény világba, hogy szabadon jöhetnek kereskedni és a foglyok kiváltását bonyolítani. És megígérte, hogy tetteivel fogja bizonyítani, hogy semmi köze Hasszán pasához, tekintve, hogy nem meggazdagodni jött Algírba, hanem, hogy mindenkinek igazságot tegyen. Helyettesét, akit ő hozott magával Konstantinápolyból, leváltotta, mert intrikáival és brutalitásával panaszra adott okot. Néhány janicsár panaszkodott, hogy agájuk (akit szintén Dzsefár hozott magával Konstantinápolyból) számos gonosztságot követett el, önkényesen megfosztotta őket

zsoldjuktól, másoktól meg pénzt és ajándékot csikart ki. Megfosztotta rangjától, miután megszerezte az odzsak beleegyezését, amely nélkül egyetlen uralkodó sem hozhatna hasonló döntést. Ez 1581. április elején történt.

Dzsefár pasa körülbelül 20 hónapig uralkodott, 1580 augusztusától 1582 májusáig. Júniusban távozott, hat hajóval, kettő az övé, négy pedig Hasszán pasa kíséretéhez tartozott. Amikor Dzsefár pasa elhagyta Algírt, 60 éves volt, magas, robosztus, eunuch, nagyon igazságos és könyörületes a keresztény foglyokkal szemben. Nem minden elődje volt ilyen.

Jegyzetek

- 1 *Fernand Braudel*: Les Espagnols et l'Afrique du Nord de 1492 à 1597. Revue africaine, 1928. 2. 3. sz. Második kiadás In: *Fernand Braudel*: Autour de la Méditerranée. Paris, 1996. 52.
- 2 Idézi: *Corinne Chevallier*: Les trente premières années de l'Etat d'Alger 1510–1514. Alger, 1988. 38.
- 3 *Abdeljelil Temimi*: Une lettre des Morisques de Grenade au sultan Suleiman Al-Kanuni en 1541. Revue d'histoire maghrébine, 1975. 3. sz. 105–106.
- 4 *Corinne Chevallier*: i. m. 103. *Moulay Belhamissi*: Histoire de la marine algérienne (1516–1830). Alger, 1986. 118., 137–138. Magyarul: *Kárpáti Emil*: V. Károly keleti politikája. Kolozsvár, é. n. 27–31.
- 5 *Fernand Braudel*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996. 934. A kalózkodásról: 915–941.
- 6 *Jean Moulaü*: Les Etats barbaresques. Paris, 1973. 67., *Peter Lamborn Wilson*: Kalóz Utópiák c. könyve (Chiron Kiadó és Media Research Alapítvány 1997) hasznos információkat ad, de túlságosan aktualizálja-ideologizálja ezeket a „kalózköztársaságoknak” a demokratikus berendezését, politikai életét.
- 7 *Pierre Boyer*: Les renégats et la marine de la Régence d'Alger. Revue de l'Occident musulmane et de la Méditerranée, 1985. 39. sz. 97.
- 8 *Corinne Chevallier*: i. m. 50–51., *Jean Moulaü*: i. m. 94.
- 9 *Jean Mathieu*: Trafic et prix de l'homme en Méditerranée aux XVII et XVIII siècles. Annales E. S. C. 1954. 157–164.
- 10 *Salvatore Bono*: Europe et Islam en Méditerranée c. előadás. Elhangzott A Mediterráneum: történelem és politika c. konferencián Szegeden 1996. október 11-én. (A konferencia anyaga megjelenés előtt.)
- 11 *Fernand Braudel*: A Földközi-tenger... 1211–1214., 1256–1257.
- 12 *Pierre Boyer*: Des Pachas Triennaux à la révolution d'Ali Khodja Dey (1571–1817). Revue historique, 1970. 99–101.
- 13 *Diego de Haedo*: Histoire des Rois d'Alger. Revue africaine, XXV. (1881) 17.
Dzsefár pasával *Ibrahim Pecevi* török krónikás 1595-ben találkozott. Azt írta róla, hogy a gyulai szandzsákbán született, ahonnan gyerekként hurcolták el a törökök. Ugyanitt, majd a székesfehérvári szandzsákbán töltött be fontos tisztséget. Beglerbég volt Bagdadban, Damaszkuszban és Tebrizben. Algíri küldetését nem említi, valószínűleg annak különleges és ideiglenes volta miatt. Török történetírók III. k. 1566–1659. (Szerk.: Szekfü Gyula) Budapest, MTA 1916. 85. Ld. még Hadtörténeti Közlemények, 1892. 399–403.
- 14 *Diego de Haedo*: i. m. 24.
- 15 Uo. 23.
- 16 Uo. 24.
- 17 *Pierre Boyer*: Introduction à une histoire intérieure de la Régence d'Alger. Revue historique, 1966. 307–308.
- 18 Revue africaine, 1881. 17. és 19–21. Haedo krónikájából csak azokat a részeket közöljük, amelyek ki-mondottan Dzsefár személyiségére és tevékenységének megítélésére vonatkoznak.
- 19 A szultán anyjának befolyása a III. Murád (1574–1595) uralkodása idején elkezdődött ún. nőuralomra utal.

RÁDIÓ ÉS PROPAGANDA BRAZÍLIÁBAN AZ 1930–40-ES ÉVEKBEN

A rádiózás kezdetei Braziliában

Az országszerte jelentkező helyi érdekű, rövid életű és főként amatőr próbálkozások (pl. *Rádio-Clube de Pernambuco* – 1919.) után, 1922-ben komolyabb előrelépés történt a braziliai rádiózás történetében. Ebben az évben ugyanis a föderális kormányzat két adót vásárolt.¹ Az első hivatalos, a nagyközönségnek szánt közvetítésre 1922. szeptember 7-én került sor Rio de Janeiróban. Ekkor, a Brazília függetlenségének századik évfordulója alkalmával rendezett ünnepség keretében, a köztársaság elnök, Epitácio de Silva Pessoa (1865–1942) beszédét közvetítették a rádióhullámok, a Corcovadón ideiglenesen felállított adó segítségével.²

A rendszeres rádióadások azonban csak 1923. április 20-án indultak meg, amikor 1 kW-os adóval megkezdte 1936-ig tartó működését a Rádio Sociedade do Rio de Janeiro (Rio de Janeiro-i Rádiós Társaság) stúdiója, melynek létrehozásában neves tudósok is részt vettek, például Henrique Morize (1860–1930) fizikus, meteorológus, az *Observatório Nacional* (Nemzeti Csillagvizsgáló) igazgatója, vagy Edgar Roquette-Pinto³ (1884–1954) etnográfus, antropológus, aki nemcsak a rádiózáshoz és a hangrögzítéshez vonzódott, hanem munkájával összefüggésben filmezett is. Az 1910-es években készített néprajzi témájú filmjei elsőként örökítették meg a rondóniai nambiquara indiánok szokásait a Nemzeti Múzeum (Museu Nacional) gyűjteménye számára. Később Roquette-Pintót nevezték ki a pedagógiai rádió- és filmstúdió vezetőjének.

1923-tól kezdve lassan a föderáció minden fővárosában megkezdtek működésüket az adótornyok, és az igazi fellendülést az 1930-as évtized hozta. Már 1931-ben megszületett az első rádióra vonatkozó szabályozás is. Az 1931. május 27-i 20 047. sz. rendelet a sugárzást engedélyeztetéshez kötötte és a Ministério da Viação e Obras Públicas (Közlekedési és Közmunkaügyi Minisztérium) hatáskörébe utalta.

A hőskorban persze a rádiókészülék még nem volt könnyen elérhető tömegcikk, de különossége, érdekessége miatt kezdettől fogva vonzotta az embereket. Haydée Jayme Ferreira írja az 1920-as években Anápolisban felállított első vevőkészülekről, melyet, alkalmasabb helyiség híján, a régi börtön egyik termében helyeztek el: „...valóságos szörnyeteg volt, hatalmas, majdnem akkora, mint egy zongora. A börtön udvarán két körülbelül 15 méter magas, roppant faoszlopot állítottak fel az antennáknak. Mindehhez a felszereléshez tartozott még az a készülék, amit a hallgató a két fülére tett és nyugodtan, csendben maradt...”⁴

Fernando de Azevedo a brazil kultúráról írott nagyszabású munkájában egy helyütt megjegyzi, hogy az 1930-as, de még inkább az 1932-es São Pauló-i forradalomban a rádiónak már nagy propagandaszerepe volt. Adatai szerint 1939-ben 64 adóállomás működött Braziliában, ebből 39 São Paulo Államban (10 a fővárosban, és 29 a tagállam többi részén).⁵ A rádiókészülékek számáról közölt 1938-as adatok pedig azt mu-

tatják, hogy Brazíliában, a kiadott engedélyek alapján, minden ezer lakosra 9 készülék jutott (míg becslések szerint az USA-ban 315, Argentínában 80, Mexikóban pedig 19).⁶ Ezek a készülékek eleinte gyakran nem is magánlakásokban üzemeltek, hanem nyilvános helyen. Anápolisba például az 1930-as évek elején került az első „igazi” rádió, egy kereskedő jóvoltából, aki vegyesboltként és bárként működő üzletében helyezte el a vevőcsalogatót. Hamarosan az egész város tudomást szerzett erről a csodálatos dologról, és a bolt forgalma jelentősen megnőtt. Anápolisban csak 1937-ben kezdtek rádiókészülékeket árusítani. Az első helyi adó pedig 1942-ben létesült.⁷

A rádió hatóköre

A brazil *Estado Novo*⁸ (Új Állam) számára igen fontos volt, hogy a föderáció egészére kiterjedően valamiféle egységes és ellenőrizhető kultúrát közvetítsen polgárai felé. Ez mind centralizációs, mind modernizációs, mind nemzeti terveinek részét képezte. Igaz, a kultúrközpontok (elsősorban a parlamenti nagyvárosok) és vonzáskörzeteik elhelyezkedése jórészt egybeesett a sűrűbben lakott területekkel. Tehát a népesség jelentős részének rendelkezésére álltak bizonyos kulturális intézmények, de a központi kormányzat minden erőfeszítése ellenére sem lehetett a regionális különbségeket egy csapásra eltüntetni.

„A kultúra terjesztésének és megőrzésének legfontosabb eszközei között az utóbbi években vitathatatlanul a film és a rádió voltak azok, melyek a leginkább hozzájárultak a braziliai gondolkodásmód és a szokások megváltoztatásához, ahogy mindenütt alapvető befolyást gyakorolnak az emberi kapcsolatok rendszerére”⁹ – írta 1943-ban Azevedo. Az Estado Növónak az egységes brazil kultúra terjesztésével, illetve a propagandával kapcsolatos céljai eléréséhez tehát különösen alkalmasnak mutatkozott az éppen csak meghonosodott tömegkommunikációs eszköz, a rádió, mely egy központból sok hallgatóhoz juttathatott el azonos műsort, valamint áthidalta az analfabetizmus okozta érintkezési nehézségeket.¹⁰ „Varázsánál”, népszerűségénél fogva pedig észrevétlenül befolyásolt.

„Minél nagyobb a személyes részvétel a közlési folyamatban, annál nagyobb hatás várható. A rádió azért hatásosabb az újságnál, mert valahogy »személyesebb«.”¹¹ Hatásos eszköz tehát; ezért válhatott fontossá az *Új Állam* idején a kultúrpolitika terén leginkább érdekelt két főhatóság, az oktatásügyi tárca és a föderális propagandahivatal (*Departamento de Imprensa e Propaganda – DIP*) számára egyaránt. Mindkettő igényt tartott a rádió feletti felügyeletre, illetve részt kért a műsorszórásból.

A rádió az oktatásban

Mikor Gustavo Capanema 1934-ben átvette az oktatási tárca irányítását, már világos volt, hogy a rádió jelentős és egyre növekvő hatású formálója a brazilok életének. Lassan beférközött az otthonokba, és főként a nagyvárosok lakosságának szokásait erőteljesen befolyásolta. Bár a rendelkezésre álló adatok szerint a saját rádiókészülék csak viszonylag kevesek kiváltsága volt. A nyilvános helyeken üzemelő rádiók hangja vagy az utcai hangszórókból közvetített adás azonban sokakhoz eljutott. Az is nyilván-

valóvá vált a miniszter számára, hogy az igazságügyi tárca keretein belül létesített propagandaosztály (ebből lett később a DIP) egyre inkább fennhatósága alá vonja az oktatáson kívüli kultúra és a sajtó egészét, így a rádiózást is. Azért, hogy az oktatásügy is bizonyos pozíciókat tarthasson meg e téren, erősen limitált feladatkörrel ugyan, de mégis saját rádiós szervezetet hozott létre, mely az Estado Novo bukása után is tovább működött. Oktatóprogramjai alapvetően a tananyaghoz kapcsolódó tudományos, művészeti, zenei előadásokból, illetve a testnevelésben használható műsorokból álltak. A pedagógiai rádióadások beindításának technikai és személyi feltételeit az biztosította, hogy 1936-ban az anyagi nehézségeivel megbirkózni képtelen *Rádio Sociedade de Rio de Janeiro* felszerelését és munkatársainak szakértelmét felajánlotta Capanema minisztériumának.¹² Ekkor jött létre a *Rádio Ministério da Educação* (Nevelésügyi Minisztérium Rádiója) Roquette-Pinto vezetésével.¹³ (A rádiós szolgálat irányítását a minisztériumban 1943-ban Fernando Tude de Souza vette át.)

Az intézményi feltételek szabályozására a minisztérium nagy átszervezésekor került sor az 1937. január 13-i 378. sz. törvény alapján. A törvény a következő alapvető célok érdekében született: az adminisztráció racionalizálása; a minisztériumi munka nemzeti, az egész föderációra kiható jellegének erősítése; az iskolai és iskolán kívüli nevelés feladatainak még szélesebb körű kézbentartása.¹⁴ Az új feladatoknak jobban megfelelő struktúra kialakítása során hozták létre a két médiaosztályt, a *Serviço de Radiodifusão Educativát* (Oktatási Rádiós Szolgálat) és az *Instituto Nacional de Cinema Educativót* (Nemzeti Oktatófilm Intézet).

Az előbbivel kapcsolatban Capanema a következőket írta Vargas elnöknek küldött előterjesztésében: „Szükséges, hogy a rádiót bevezessék minden iskolába – az elemi-ke, a közép- és szakiskolákba, főiskolákra, esti és nappali tagozatokra –, és hogy e hatékony közvetítőeszköz segítségével egyfajta szellemi közösség létesüljön az oktatási intézmények között. A rádió lehet az egyetlen eszköz ennek a szellemi közösségnek a létrehozására, hiszen [...] a körülmények hatására elkülönülnek és elszigetelődnek egymástól az iskoláink, melyek itt is, ott is olyanok, mint a független méhkasok, mindegyiknek megvan a maga sajátos beállítottsága, távol attól az irányvonalától, amit mi itt a központban ki szeretnénk jelölni számukra.”

Nyilvánvalóan szükség volt rá, hogy Capanema minisztériumának a rádiózás területén meglévő pozíciót védelmezze. Ezért kellett Vargasnak küldött előterjesztésében hangsúlyoznia, hogy fontosnak tartja az igazságügytől független, a Nevelésügyi Minisztériumon belül működő rádióállomás létét, az esetleges súrlódások elkerülése érdekében pedig a két minisztérium között a hatáskörök elhatárolását. Valószínűleg időközben felmerült annak a lehetősége, hogy a nevelésügyi tárca adja át adóállomását a propagandaosztálynak, mivel Capanema arra is kitért az előterjesztésben, hogy szerte riválisának, az Igazságügyi Minisztériumnak nincs szüksége saját adóra, annál inkább viszont arra, hogy állandóan jelen lehessen az ország minden állomásán. Éjjel és nappal közvetíthesse az általa készített programokat, különböző adók zenei vagy egyéb népszerű műsorainak szünetében, törvényben meghatározott módon. „Hiszen, ha az Igazságügyi Minisztérium éjjel-nappal egy meghatározott állomást használna propagandacéljaira, az végzetes módon azzal a következménnyel járna, hogy az adásnak nem lenne közönsége, mivel mindenki, még a kormány hívei is más adóra kapcsolnának” – írta Capanema,¹⁵ és valószínűleg helyesen ítélte meg a helyzetet.

A DIP és a rádió

Capanema érvei nem estek távol Fernando Campos¹⁶ (1891–1968), majd később Lourival Fontes¹⁷ elképzeléseitől. A DIP-nek valóban az lett a célja, hogy jelen legyen minden rádióállomáson.

A DIP bizonyos fokig cenzúrázta az ország összes adóján elhangzó híreket. Ezt az 1939-es sajtótörvény, a *Código de Imprensa*¹⁸ tette lehetővé, melynek hatálya a rádióra is kiterjedt. „A rádió híreinek megválogatása meglehetősen objektív; mindamellett a hangsúlyokat a kormány éppen aktuális irányvonalának megfelelően helyezik el” – írta 1942-ben az észak-amerikai megfigyelő.¹⁹ A műsorok, elsősorban a hírműsorok cenzúráján túl 1936-tól saját propaganda-programmal jelentkezett a kormány, mely a *A Voz do Brasil* (Brazília hangja) – később az *A Hora do Brasil* (Egy óra Brazíliának) – címet viselte. Az esti órákban, hét és nyolc óra között került adásba,²⁰ tehát főműsoridőben, mikor a legtöbben hallgathatták. Beszédeket, hazafias híreket, jelenségeket, rövid színdarabokat és zenei betéteket egyaránt tartalmazott. Loewenstein szerint mivel a műsorban „a hazafias propaganda nem kap túlzottan nagy teret és nem is túlságosan tolakodik, az emberek nem kapcsolják ki, mint ahogyan azt az európai diktatúrákban teszik”.²¹

A DIP politikája 1940-től kezdve radikalizálódott. Ez a tendencia a rádióállomások esetében is megmutatkozott, hiszen ebben az évben rátette a kezét a legnépszerűbb és – több mint húsz éven át – a legnagyobb hatású állomásra, a rádió *Rádio Nacionalra* (Nemzeti Rádió). Ezáltal tulajdonképpen kisajátította a rádióhallgatók nagy részét, elérve így a lakosság egy jelentős hányadát. Hiszen az 1940-es években a rádiózás tovább hódított Brazíliában. 1943-ban már 97 adóállomás működött országszerte, vevőkészülékből (üzemeltetésük engedélyköteles volt) 1942-ben 584 805-öt, 1943-ban 659 792-t tartottak nyilván. Legnagyobb részüket a keleti és déli államokban.²² Ráadásul a rádióadásokat továbbra is gyakran sugározták nyilvános helyeken, hangosbeszélőn keresztül felerősítve. Ez a korszak a „népszerű énekesnők, koruk érzékeny antenái” és a rádiójátékok virágkora volt.²³ A *Rádio Nacional* pedig azzal, hogy exkluzív szerződéseket kötött a legkedveltebb művészekkel, Lamartine Babóval, Ari Barrosóval, Almirantével stb., biztosította a megfelelő közönséget műsorainak, így a kormány propagandájának.²⁴ Annak a kormánypropagandának, melyben igen fontos szerepet játszott a nemzeti kohézió erősítése, a Vargas személyét övező kultusz fenntartása és az aktuális politikai döntések elfogadtatása. Mindez, ha nem is volt túlzottan erőszakos, mégis 1945-ig áthatotta a brazilok életét.

A magyar kolónia rádiója

Ahogy a brazil politikusok felismerték a rádió jelentőségét, úgy azok is tisztában voltak hatásával, akiknek a kulturális brazilosítással éppen ellentétes céljaik voltak, és akik azon fáradoztak, hogy azt a kötődést erősítsék, mely a Brazíliában élő bevándorló csoportokat óhazájukhoz, anyanemzetükhöz, annak politikájához vagy kultúrájához kapcsolja. Bár törvény tiltotta a külföldieknek a politikai aktivitást a föderáció területén,²⁵ a hatóságok jobbra szemet hunytak vagy tehetetlenek voltak még az erősen politikai propaganda tartalmú, Németországból sugárzott adásokkal szemben is.

A magyar kormány a maga módján szintén kísérletet tett rá, hogy jelen legyen a braziliai éterben. 1935-ben „Kozma Miklós belügyminiszter [aki korábban a Rádió Rt. elnöke volt] rádión keresztül szózatot intézett Dél-Amerika magyarjaihoz. Ezt a rövidhullámú leadás bevezetése tette lehetővé.”²⁶ Egy 3 kW-os adó sugárzott a 25.32 és a 32.88 méteres rövidhullámon. Azonban, ahogy az a riói követ néhány évvel későbbi leveléből kiderül, nem sok sikerrel: „18 nap időtartama alatt csak kétszer fordult elő, hogy erős gépemmel semmit sem tudtam fogni, ötször, hogy a szöveg fele hallhatatlan volt, a többi esetben nagy zörgések kíséretében minden figyelmet koncentrálni, a szöveget nagyjában meg lehetett érteni. Ez mind csak a hírekre vonatkozik, mert hisz a műsor a leadás gyengesége, a fűtülések és kattogások erőssége miatt teljesen élvezhetetlen.”²⁷ Talán az erősebb, 6 kW-os adó beállítása segített valamit a helyzeten, és jobban foghatóvá tette például ifj. Horthy Miklós későbbi beszédeit, melyeket hazarendelése után, már Magyarországról intézett dél-amerikai hallgatóihoz.²⁸

A technikai feltételek szempontjából sikereesebb volt a külképviselet alkalmoszerű együttműködése a São Paulo-i rádióállomásokkal. A Délamerikai Magyar Hírlap (1939. augusztus 19.) például arról tájékoztatja olvasóit, hogy augusztus 20-án, este 8-kor a *Rádio Excelsior*-ban Szent István-napi műsor lesz. A program, egy „másik” nemzeti propaganda szolgálatában, a következőket kínálja:

- „1. Nemzeti ima (Lemez)
2. Ünnepi megemlékezés. Mondja: dr. Boglár Lajos
3. Hazudik a muzsikaszó... és egy csárdás. Énekli: Kotolák Sándorné.
4. Népdal és csárdás. Játsszik: Falusi–Berlich
5. Kakukk madár jövendölte... és egy csárdás. Énekli: Kotolák Sándorné.
6. Szent István király – Vers
7. Csárdás (Lemez)”

Jegyzetek

- 1 Azevedo, de Fernando: *A Cultura Brasileira. Introdução ao estudo da Cultura no Brasil*. Rio de Janeiro, 1943. 420.
- 2 Vö. Enciclopédia Brasa. Rio de Janeiro–São Paulo, 1967. vol. XI. 363.
- 3 Vö. La radio et l'école. Rapports sur l'organisation de la radio scolaire en divers pays. Paris, UNESCO, 1949. 49.; Roquette-Pinto tevékenységéről ld. még Rodrigues, José Honório: *História e historiadores do Brasil*. São Paulo, 1965. 131–134.
- 4 Ferreira, Haydée Jayme: *Anápolis – sua vida, seu povo*. Brasília, Senado Federal Centro Gráfico, 1981. 263.
- 5 Azevedo, de F.: i. m. 420.
- 6 Vö. Nemzetközi statisztikai évkönyv (1929–1957).
- 7 Ferreira, H. J.: i. m. 259–264.
- 8 Getúlio Vargas elnök diktatórikus rendszere Braziliában 1937–45-ig.
- 9 Azevedo, de F.: i. m. 419–420.
- 10 Az *analfabetizmusra* vonatkozó adatokat az 1920-as, 1940-es és 1950-es népszámlálás eredménye alapján ld. Acsádi György–Klinger András–Szabady Egon: *A világ népessége*. Budapest, 1959. 376.
A 15 évnél idősebb brazil népességből az *írástudatlanok* aránya: 1920-ban 65%, 1940-ben 57%, 1950-ben 52% volt.
A brazil külügyminisztérium 1946-os évkönyve regionális adatokat is említ (Brazil – Resources, Possibilities. Rio de Janeiro, Ministry of Foreign Affairs, 1946. 55.). Eszerint a 15 évnél idősebb lakosokat vizsgálva az *írástudók* aránya területenként igen változó volt:

Térület	1920	1940
Rio Grande do Norte Állam	26,6%	31,1%
Acre terület	40,1%	41,3%
Paraná Állam	40,1%	49,1%
Manaus (város)	55,4%	67,9%
Szövetségi kerület	74,7%	80,4%

- 11 *Kubin, Jerzy*: A rádió szerepe a gyerekek és a fiatalok nevelésében. In: A rádió és a közönség. Olasz és lengyel szociológiai és lélektani tanulmányok. Sajtó alá rendezte: dr. Zentai János. Budapest, 1966. 82.
- 12 La radio et l'école... i. m. 49.
- 13 *Chacon, Vamireh*: Estado e povo no Brasil. Rio de Janeiro, 1977. 97.
- 14 *Lourenço Filho, Manuel B.*: Tendências da educação brasileira. Biblioteca de Educação, vol. 29. São Paulo, 1940. 41. A minisztérium átszervezéséről még ld. *Azevedo, de F.*: i. m. 422–423.
- 15 *Capanema, Gustavo*: Exposição de motivos do projeto sobre o Serviço de Radiodifusão do MES. 24 de fevereiro de 1938. Kézirat a *Capanema Archivumban*, részleteit közli: *Schwartzman, S.–Bomeny Bousquet, H. M.–Ribeiro Costa, V. M.*: Tempos de Capanema. Rio de Janeiro–São Paulo, 1984. 88–89.
- 16 Az *Estado Novo* egyik fő ideológusa, a vizsgált időszakban igazságügy-miniszter.
- 17 Az igazságügy-minisztériumon belül működő propagandaosztály vezetője.
- 18 1939. december 20-i 1949. sz. törvényrendelet. Diário Oficial 1939. december 30. melléklet.
- 19 *Loewenstein, Karl*: Brazil under Vargas. New York, 1942. 288.
- 20 *Carone, Edgar*: O Estado Novo (1937–1945). Rio de Janeiro–São Paulo, 1976. 170.
- 21 *Loewenstein, K.*: i. m. 287.
- 22 Az adatokat ld. Brazil – Resources, Possibilities. Rio de Janeiro, Ministry of Foreign Affairs, 1946. 259–260.
- 23 *Lenharo, Alcir*: Fascínio e Solidão: As Cantoras do Rádio nas Ondas Sonoras do seu Tempo. In: Luso-Brazilian Review. Volume 30. Number 1. Summer 1993. 84.
- 24 Vö. Dicionário Histórico-Biográfico Brasileiro 1930–1983. vol. I–IV. coord.: I. Beloch–A. Alves de Abreu. Rio de Janeiro, 1984. vol. IV. 3465.
- 25 1938. április 18-i 383. sz. törvényrendelet. ld. *Alonso, Annibal Martins*: Estrangeiros no Brasil – legislação anotada e atualizada. Rio de Janeiro–São Paulo, 1960. 108–112.
- 26 (i. n. e.) aláírással: Magyar világ Délamerikában. Újság, 1935. május 5. sz. 8.
- 27 Ifj. Horthy Miklós rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter levele Somogyváry Gyulának, a magyar rádió igazgatójának 1940. március 12-én. OL. Kül. K. 66. 439. csomó 1940. I-5. tétel.
- 28 A Pesti Hírlap 1943. május 23-i száma tudósít a braziliai magyarokhoz szóló rádióüzenetéről (8.), a Népszava 1944. január 4-i száma közli a dél-amerikai magyarokhoz intézett újjévi rádióüzenete szövegét (10.).

IFJ. HORTHY MIKLÓS MAGYAR KIRÁLYI KÖVET BRAZÍLIÁBAN

Horthy Miklós kormányzó négy gyermeke közül mindig, még halála után is *István*, az idősebb fiú állt az érdeklődés és a családi propaganda középpontjában. Öccse, Miklós inkább a háttérben maradt, s csak ritkán és többnyire nem szerencsés szerepben tűnt fel a nyilvánosság előtt. Talán a legközismertebb tény, hogy ő volt, akit 1944-ben elraboltak a németek, hogy életével apját megzsarolják.

Ifj. *Horthy Miklós* (1907–1993) megítélését fiatal korától befolyásolták lovaspóló-balesetéről és az ott szerzett fejsérülésből származó valós (vagy vélt) károsodásokról keringő hírek. Suttogtak az egyiptomi királynéval való viszonyáról, titkos házasságáról egy gazdag zsidó nővel, életmódja és jellege furcsaságairól. Ugyanakkor kortársai visszaemlékezéseikben gyakran cáfolták a negatív képet. Kádár Gyula (1898–1982) ezt írja *A Ludovikától Sopronköhidáig* című könyvében: „Azok a mendemondák, amelyek szerint ügyefogyott, hülye, züllött ember volt, valótlanok. Értelmes és művelt, nemhogy iszákos, mint híresztelték, hanem csaknem teljesen antialkoholista; még társaságban szokásos egy pohár bort sem itta meg.”¹ Szegedy-Maszák Aladár (1903–1988) a következőképpen emlékszik rá memoárjában: „Az úton elég gyakran voltam együtt az ifjú Horthyval, és kimondottan jó benyomást szereztem róla. Jó eszű, jó ítéletű ember volt, igen gyorsan kapcsolt [...] kellemes, derűs útitársnak bizonyult, a lovasbalesetének az ember nem sok nyomát vette észre...”²

Ifj. Horthy Miklós hosszú életútja folyamán jórészt magánember maradt. Azonban néhány éven keresztül diplomáciai-politikai szerepet is játszott. Ez az időszak 1939-ben kezdődött azzal, hogy nagykövetségként Brazíliába utazott.

A követi megbízás előkészítése

„Rio egyik legelőkelőbb és legdiszkrétebb helyén, a Rua Paysandu 117. szám alatt van a magyar követség palotája. Gyönyörű kert, hatalmas termék, ízléses berendezés”³ – írta a korabeli újság. Ez a palota várta 1939 júliusában a Brazíliába frissen kinevezett magyar követet, a kormányzó kisebbik fiát.

A riói magyar követség 1934-től takarékosági okokból nem működött. A hosszabb szünet után 1937 szeptemberében érkezett ismét magyar diplomata a brazil fővárosba Haydin Albert személyében, de öt háromnegyed év múltán eredeti állomáshelyére, Buenos Airesbe rendelték vissza.⁴ Feladatait ügyvivőként a követségi tanácsos, Szentmiklósy Andor (1893–1945), a későbbi külügyminiszter-helyettes vette át. Arról, hogy 1939-ben miért volt szükség új követ kinevezésére, gróf Csáky István⁵ (1894–1941) a következőket írta Rióban állomásozó beosztottjának: „Miként tudod, a Rio de Janeiro-i követségnek néhány év előtt újból történt felállítása alkalmából takarékosági okokból el kellett tekinteni attól, hogy e követség élére követ neveztessek ki. A brazil

kormány Rióban követ által való képviseltetésünk kérdését azóta is állandóan napirenden tartotta. Ismételt szorgalmazására az itteni brazil követ előtt a múlt év tavaszán kilátásba helyeztetett, hogy mihelyt az államháztartási viszonyok megengedik, a riói követség élére követ fog állíttatni. Erre a lépésre most megnyílt a lehetőség, tekintve, hogy a pénzügyminisztérium a követ kiküldésével felmerülő többletkiadás fedezéséhez hozzájárult.”⁶ A megbízatást ifj. Horthy Miklós kapta meg, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri címmel felruházva. Nem került külügyi állományba, szerződéssel alkalmazták. A vele kötött megállapodásnál a szerződéses tisztviselőknél általában szokásos szöveget vették alapul. Javadalmát 4200 pengő/hó összegben állapították meg, napidíja az V. fizetési osztályban meghatározottakat követte, és egyéb költségterítései a nőtlen követek részére kialakított szabályokhoz igazodtak. A Külügyminisztérium nem kifogásolta, hogy Horthy követ jövedelmét kiegészítse a magyarországi gazdasági érdekeltségeiből befolyó összegek átutalásával. Sőt Csáky egy levelében leszögezte: „... semmi észrevétel nem nincs az ellen, hogy a tervbe vett magyar–brazil vállalat megalapítását bankjaid bekapcsolásával követi funkcióid keretein belül és anélkül, hogy e vállalatnál szerepet vállalnál, elősegítsd és támogasd.”⁷ A szerződéses viszony látszólagos indokául az szolgált, hogy a követ bármikor felmondhassa a megállapodást és hazatérhessen.⁸ Ugyanakkor: „Az önálló magyar Külügyminisztérium első negyedszázadában korántsem volt elterjedt gyakorlat külső személyek magas diplomáciai posztokra való helyezése. A magyar szolgálat nagy intaktsággal őrizte azt a hagyományt, hogy a diplomáciai pálya zárt világ, amelyben a magasabb tisztségek elérése a belső ranglétrán történő végighaladást feltételezte. [...] Ifj. Horthy Miklós helyzetét jól mutatja, hogy ebbe a rangsorba őt nem illesztették be. A rangsor alsóbb régióiba való elhelyezése magas megbízásával nem volt összeegyeztethető, másfelől viszont a testület azt sem viselte volna el, hogy tapasztalt, régen a pályán lévő diplomátákat megelőzzön.”⁹

A magyar követ feladatai Brazíliában

Brazília nem tartozott Magyarország legfontosabb diplomáciai partnerei közé, két szempontból mégis jelentősnek bizonyult. Egyrészt kívánatosnak tűnt a gazdasági kapcsolatok bővítése a két ország között. Ennek kedvezett az a körülmény, hogy Brazília a második világháború kitörésekor semlegesnek nyilvánította magát, ráadásul ez a semlegesség tengelyhatalmi szimpátiát takart.¹⁰ Másrészt Brazíliában és Argentínában élt a dél-amerikai magyar emigráció legjelentősebb része.¹¹ (A korabeli statisztikák bizonytalanságát és az elcsatolt területekről érkezők állampolgárság és nemzeti-ség szerinti regisztrálását figyelembe véve a szakirodalomban számukat 50–80 ezerre becsülik.) Gondozásukat a korabeli hazai politika fontosnak tartotta. A Külügyminisztériumban külön osztályt (IX.) állítottak fel erre a célra.¹²

Ifj. Horthy Miklósról követként tehát lényegében kettős feladat várt Brazíliában: megtalálni a gazdasági kapcsolatok kiszélesítésének lehetőségét, illetve irányítani az emigrációs „magyar munkát”. Csáky külügyminiszter szerint: „...a Rio de Janeiro-i követségnek elsősorban gazdasági szempontból van jelentősége, a követ személyének kiválasztásánál tehát főképpen ezt a szempontot kellett tekintetbe venni. Ezek a konsziderációk vezettek, amidőn elhatároztam, hogy Rio de Janeiro-i követként való

megbízásra legfelsőbb helyen ifj. Horthy Miklóst fogom javaslatba hozni, akinek a gazdasági élet legkülönbözőbb ágazataiban szerzett széles körű tapasztalatai és fennálló sokoldalú értékes összeköttetései, amelyek nemzetközi vonatkozásban is jelentőséggel bírnak, kiválóan alkalmassá teszik őt a követi tisztség betöltésére.”¹³

Az új követ személyének kiválasztása másfelől a magyar kolónia felé tett gesztusnak tekinthető. Mivel a kormányzó fiáról volt szó, követi megbízása alkalmas lehetett arra, hogy a brazíliai magyarság kiemelt fontosságát jelezze. Ebben a vonatkozásban nem személyes kvalitásai, inkább származása volt tehát a döntő. Ahogy a dél-amerikai magyar sajtóban is többször leszögezték: a fiatal követnek járó megkülönböztetett tisztelet „...nyilván mindenek előtt magas származásának, sőt több: elsősorban édesapja, a Kormányzó mindenki által hódolva tisztelt személyének szől”.¹⁴

Valóban fiatal, 32 éves emberről volt szó, aki ráadásul nem volt járatos a diplomáciában. Így sem kora, sem szakmai tapasztalata nem biztosíthatott neki hivatalához mért tekintélyt. Származása azonban ellensúlyozhatta mindezt. Annál is inkább, mivel konkrét feladatai a brazíliai magyarság körében főleg a reprezentációra szorítkoztak. Voltaképpen nevének tekintélye szolgált arra, hogy erősítse a brazíliai magyarságnak (illetve a külképvisellel kapcsolatot tartó részének) nemzettudatát, az „egy családhoz tartozás” érzését. Ahogy a Délamerikai Magyar Hírlapnak küldött üdvözlésében maga a követ is kijelentette 1939 októberében:

„Gondterhes időkben a szerető családtagok összefognak, hogy egymás megsegítésével az okozatokat kiküszöböljék.

Magyarország asszonyai, férfiai, leányai és fiai akárhol is élnek, szintén egy családot képeznek, ami kötelességükkel teszi, hogy rangra és felekezetre való tekintet nélkül egymást támogassák és összetartsanak. Ezen gondolat ápolására kéri a Délamerikai Magyar Hírlapot, fennállásának 18-ik évfordulója alkalmából, sok sikert kívánva

*vitéz ifjú Horthy Miklós s. k.
m. kir. követ*¹⁵

Tekintve, hogy a magyar emigránsok legnagyobb része São Paulóban élt, a kolónia szervezésével járó gyakorlati teendőket elsősorban az ottani konzulátus, illetve annak vezetője¹⁶ látta el, és legtöbbször a konfliktushelyzeteket is saját hatáskörében oldotta meg. Azonban, ha az anyaországtól valamilyen okból segítséget vártak a brazíliai magyarok, Horthy követ mindig készséggel latba vetette tekintélyét és magas körökkel való személyes kapcsolatait. Így például megpróbálta elérni a magyar nyelvű rádióadások minőségnek javítását, a kinti magyar sajtó híryanagellátásának javítását, képzett újságírók kiküldését. Mindez különös jelentőséggel bír akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy éppen követi működésnek idején Brazíliában egyre erősödött a bevándorló csoportokat sújtó asszimilációs politika. Korlátozták az emigránsok idegen nyelvű sajtóját, egyesületi életüket, nemzetbiztonsági,¹⁷ a külpolitikával egyre szorosabban összefüggő kérdésként kezelve a bevándorlók problémáját.

Horthy a követi teendők ellátásában segítségre szorult. A São Pauló-i konzulátuson kívül elsősorban közvetlen beosztottja, a Csáky külügyminiszter által remek képességű diplomatának tartott Szentmiklósy segítségére támaszkodhatott: „Minthogy ifj. vitéz Horthy Miklós eddig állami szolgálatban nem állott és a diplomáciai szolgálatot közelebbről nem ismeri, számol azzal, hogy megbízatásának első idejében meglehetősen

nehézségekkel fog kelleni megküzdnie. Ismerve kitűnő képességeidet és a különféle külföldi beosztásaidban szerzett értékes tapasztalataidat, biztosra veszem, hogy Horthy a Te hathatós támogatásoddal rövid idő alatt el fogja a követi megbízatásának ellátásához szükséges routine-t sajátítani. Minthogy ehhez fontos szolgálati érdekek és fűződnek, barátilag arra kérlek, hogy Horthynak követi feladatkörébe való bevezetésénél e feladatkörnek minden vonatkozásában, tehát a politikai, gazdasági, kolonális és adminisztratív teendők terén, úgyszintén az ottani hivatalos, diplomáciai, gazdasági és társadalmi körökkel való kapcsolatai kiépítésénél minden erőddel segítségére lenni szíveskedjél. [...] Mellékelten küldöm Neked ifj. vitéz Horthy Miklós Hozzád intézett levelét, melyből láthatod, hogy ő lelkesedéssel, örömmel és Irántad való őszinte bizalommal eltelve készül megbízatására.”¹⁸

A várt segítséget, úgy látjuk, megérkezése pillanatától megkapta az új követ. Már fogadása is jól szervezett volt. Bár szerződése 1939. július 1-jei szolgálatba lépést írt elő számára, csak 11-én érkezett Rio de Janeiróba a Conte Grande nevű menetrend szerinti olasz hajóval. A parton a magyar emigránsok és a sajtó képviselőin kívül tekintélyes brazil személyiségek is várták: „Érdekes volt, hogy az új követre várakozó hivatalos személyiségek között megjelent a két brazil kereskedelmi kamara küldöttsége is, mintegy bizonyítva, hogy követi működésétől az üzleti kapcsolatok kimélyítését várja Brazília elsősorban.”¹⁹

A követ pályafutása ezzel, a két ország harmonikus kapcsolatát ígérő, biztató képpel indult. Azonban szolgálati ideje alatt következett be az a három esemény, amit Macartney professzor „az újabb kori magyar történelem három legkatasztrofálisabb” lépésének nevez: a délvidéki bevonulás, a Szovjetunió és az USA elleni hadba lépés.²⁰ Mindez árnyékot vetett Magyarország és Brazília kapcsolatára is. Egyben kényes politikai feladatok elé állította a magyar követet.

A hazatérés

A brazil külpolitika az 1940-es évek elejétől, elsősorban gazdasági érdekeinek engedve, a tengelyhatalmi szimpátiától egyre inkább az USA-val kötendő szövetség felé haladt. A magyar követnek az 1941-es évről készített jelentése szerint: „Az eddig beszerzett információk nagyon különbözők, sőt gyakran ugyanazon forrásból, egyik napról a másikra egyenest ellentmondanak egymásnak. Valószínű mégis, hogy Brazília, eddig már 11 közép- és dél-amerikai állam mintájára, meg fogja szakítani a diplomáciai viszonyt a tengelyállamokkal, ha ezt az Egyesült Államok nyomatókosan így kívánja.”²¹

Erre a lépésre 1942 januárjában valóban sor került. A magyar kormány a németekkel való szolidaritása jeléül május 2-án megszakította a diplomáciai viszonyt Brazíliával.²² Ettől kezdve a magyar érdekek képviseletét Rio de Janeiróban a svéd követség látta el. Ennek útján a brazil kormány közölte, hogy a „...magyar külképviseletek tisztviselőinek ugyanolyan bánásmódot biztosít, mint a magyar kormány a budapesti brazil követség tagjainak, és más hazatérni kívánó magyar állampolgároknak is megengedi a hazatérést”.²³ Mivel felmerültek olyan tervek – amit különben maga a követ is pártolt volna –, hogy a követséget Chilébe helyezik át, ifj. Horthy Miklós még néhány hónapig Rióban maradt. A diplomaták kölcsönös hazahívását végül az tette sür-

gössé, hogy Brazília és Magyarország szemben álló hadviselő felekké váltak, mivel Brazília 1942 augusztusában az USA oldalán belépett a háborúba. Egy stockholmi jelentésből tudjuk, hogy Horthy követ, a német és olasz nagykövetekkel ellentétben, továbbra is fogadhatott látogatókat és telefonját sem kapcsolták ki, helyzete mégis kényelmetlenné vált. Az 1942. augusztus 25-i távirat szerint: „[A] svéd követség, tekintettel arra, hogy [a] magyar követség irodahelyisége előtt, amely svéd címerrel felszereltetett, kisebb tüntetések előfordultak, kénytelen volt rendőrségi védelmet kérni.”²⁴

Hosszas egyeztetés és szervezés előzte meg a diplomatacserét, melynek előfeltétele volt, hogy semleges területen (Portugáliában) történjék. A budapesti brazil követet és személyzetét szállító vonatnak akkor kellett átlépnie a portugál határt, mikor a brazil hajó, melyen ifj. Horthy Miklós utazott, portugál területi vizekre ért. A Bage nevű óceánjáró szeptember 16-án indult el Rio de Janeiróból, fedélzetén összesen 27 magyarral.²⁵ Majdnem három hét után érkezett meg Lisszabonba, ahonnan Horthy követ és a vele érkezők vonattal utaztak tovább. A diplomatacsere egyik lebonyolítója a magyar Külügyminisztérium részéről Szegedy-Maszák Aladár volt. Emlékezete szerint „Budapestén a kormányzó személyesen várta egyetlen életben maradt gyermekét.”²⁶

Jegyzetek

- 1 Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronköhidáig. Budapest, 1978. 478.
- 2 Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanéz... Budapest, 1996. II. köt. 120.
- 3 *Délamerikai Magyar Hírlap* (továbbiakban DMH) 1938. március 26.
- 4 Az intézkedés okairól, a brazilok és az argentinok diplomáciai rivalizálásáról és „érzékenységéről” bővebben ld. Pritz Pál: Magyar diplomácia a két világháború között. Budapest, 1995. 64. és 84–85.
- 5 Külügyminiszter 1938 decemberétől 1941. január 27-i haláláig.
- 6 Országos Levéltár (továbbiakban OL) a Külügyminisztérium iratai, K58 9. csomó 1939. III/1. tétel. Csáky 1939. április 16-i levele Szentmiklóshoz.
- 7 Csáky 1939. április 12-i levele ifj. Horthyhoz. A követi megbízással kapcsolatos levélváltásuk: OL Külügy. K58 19. csomó 1939 III/1. tétel.
- 8 Ld. a Barthely Tibor (1894–?) által részére küldött szerződéstervezetet és a mellékelt levelet. OL. Külügy. K58 19. csomó 1939 III/1. tétel.
- 9 Pritz P.: i. m. 85–86.
- 10 Brazília külpolitikájáról *Seitenfus, Ricardo Antônio Silva*: O Brasil de Getúlio Vargas e a formação dos blocos, 1930–1942. São Paulo, 1985.
- 11 A témáról bővebben *Varga Ilona*: A kivándorlás irányváltozása és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között. Acta Historica. Tomus LVI., Szeged, JATE, 1976.
- 12 A 4380/1–1930. Küm. rendelettel hívták életre.
- 13 Csáky fent idézett levele Szentmiklóshoz.
- 14 Szemközt a Kormányzó fiával... Délamerikai Magyarság (a továbbiakban DM), 1940. május 11. 7.
- 15 A követ úr üdvözlése a Délamerikai Magyar Hírlapnak. DMH 1939. október 14. 1.
- 16 Az irodavezető az ideiglenes konzuli címmel felruházott, rendkívül aktív és megbízható dr. vitéz Boglár Lajos (1891–1945) volt. Brazíliára vonatkozó feljegyzései: id. *Boglár Lajos*: Magyar világ Brazíliában – A múlt századtól 1942-ig. Budapest, 1996.
- 17 A brazil hatóságokban félelmet keltett a legnagyobb bevándorló csoportok (éppen a német, olasz és japán kolóniák) szervezettsége, politikai aktivitása.
- 18 Csáky fent idézett levele Szentmiklóshoz.
- 19 „Lesz még idő szónokolni!” DM 1939. július 20. 5.
- 20 *Macartney, C. A.*: Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Budapest, 1993. 200–201.
- 21 Követi jelentés 1942 elejéről. OL Külügy. 79. csomó 1942. 9. Rio de Janeiro 8.

- 22 Kállay miniszterelnöknek a berlini és római magyar diplomaták számára kiadott 1942. május 4-i közleménye szerint: „[A] M. kir. kormány május 2-án [a] diplomáciai viszonyt megszakította Braziliával, Uruguay-al és Paraguay-al.” Ezt az érintett (német és olasz) kormányok Sztójay berlini követ május 5-i távirata szerint: „mint szolidaritásunk megnyilvánulását köszönettel tudomásul vették”. Mindkét dokumentum OL MF 11 559 9.
- 23 Stockholmi távirat 1942. május 19-én. OL MF 11 559. 9.
- 24 OL MF 11 559 9.
- 25 Ld. a lisszaboni, illetve a stockholmi magyar külképviseltek sürgőnyeit OL MF 11 559 9.
- 26 *Szegedy-Maszák A.*: i. m. II. köt. 121.

MAGYAR–LENGYEL KULTURÁLIS KAPCSOLATOK 1945–1948

A történelmi és a közelmúlt pozitív emlékei, valamint a magyar és lengyel társadalomban kölcsönösen kialakult baráti viszony miatt a kulturális diplomáciai orientáció kialakításakor Magyarország és Lengyelország kapcsolatait semmi sem terhelte. A több évszázados jó viszony, a történelmi közös múlt, a függetlenségi törekvésekben is fellelhető azonosság miatt a két nép kapcsolatában nem volt feszültség. A történelmi múlt sok emléke összekötötte a két népet, ami a nemzettudat több területén azonos értékekhez is vezetett.

A magyar nép és a politikai elit mindig szimpátiával és együttérzéssel kísérte a lengyel függetlenségi törekvéseket. Ugyanakkor a lengyelek szimpatizáltak a magyarokkal, mi több kivették részüket a magyar szabadságküzdelmekből. Sobieski János, Dembinszky Henrik és Bem József érdemei közismertek. Különösen nagy szerepet játszottak a lengyelek az 1848–49-es szabadságharcban.

Az 1939-es lengyel tragédia után sem szenvedett csorbát a barátság, sőt tovább erősödött az egymás iránti rokonszenv. A Lengyelországot ért német és szovjet támadás idején Magyarország kitartott évszázados barátja mellett. Német nyomás ellenére sem engedte meg vasútvonalai használatát, az országból nem lett német felvonulási terület. Lengyelország szétesése után a kilátástalannak tűnő helyzetben Magyarországon több ezer lengyel talált menedéket. A magyarság nemcsak menedéket adott, hanem mintegy 250 lengyel főiskolás teljes ösztöndíjban részesült, több százan Magyarországon folytatták tanulmányaikat, itt készültek fel a majdani hazatérésre. Még többen voltak azok, akik Magyarországon keresztül jutottak el a lengyel emigráció és ellenállás különböző központjaiba.

A lengyelek számára a magyarokhoz fűződő viszony a második világháború után semmiféle más kapcsolattal nem volt összehasonlítható. A társadalom igen pozitívan viszonyult a magyarsághoz. A magyarsággép Lengyelországban tehát igen pozitív volt, fontos volt a magyar kulturális diplomácia számára Lengyelország. Itt volt a magyar kultúra iránt legnagyobb a társadalmi érdeklődés, ebben az országban volt a legnagyobb a publicitása a magyar irodalomnak és művészetnek. Lengyelországban tisztességgel és jóindulattal közelítettek a magyarsághoz. A második világháború befejezése után tehát nem volt akadálya annak, hogy a magyar–lengyel kulturális kapcsolatok újból kibontakozzanak. A szellemi együttműködés azért is előnyös helyzetben volt, mert Lengyelország azon kevés országok közé tartozott, amellyel érvényben volt az 1934-ben megkötött egyezmény. A potenciálisan jó magyar–lengyel kulturális kapcsolatok előtt 1945-ben egyedül a háborús pusztítás, illetve a diplomáciai kapcsolatok átmeneti hiánya jelentett akadályokat.

Magyar Intézetek Lengyelországban – Lengyel Intézet Budapesten

A magyar kultúrdiplomácia meghatározó fontosságú intézményei a Collegium Hungaricumok, illetve a Magyar Intézetek voltak. Így a magyar–lengyel kultúrkapcsolatok alakításában is lényegessé válik a Varsói Magyar Intézet, amely az 1934-ben aláírt kultúregyezmény alapján jött létre. Az intézet tevékenységét eredményesen végezte, munkáját a háborús évek szakíthatták csak meg. Mivel Magyarország számára Lengyelország fontos volt, ezért már 1945 júliusában Dr. Csorba Tibort a külügyminiszter írásbeli hozzájárulásával Lengyelországba küldték. Addig azonban, amíg Varsóban az egyetem fel nem épült, és a lakásviszonyok tűrhetőbbé nem váltak, a krakkói egyetemen nyert elhelyezést a Magyar Intézet. A magyar lektori tiszttel ellátásával Krakkóban az egyetem Csorba Tibor megérkezése előtt Grosse Jan Piotra magyarul jól tudó kereskedőt bízta meg.¹

A Magyar Intézet újraindítása a háború után tehát azzal kezdődött, hogy Dr. Csorba Tibor 1945 augusztusában lengyel feleségével Krakkóba utazott, ahol a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával és Bereczky Albert államtitkár jóváhagyásával elkezdte munkáját.²

Az intézet munkájának újrakezdése nehéz feladat volt, mert a Varsói Magyar Intézet a háború alatt elpusztult, könyvanyagát vidékre szállították. A nehéz helyzetben a lengyel hatóságok segítőkészek voltak. A varsói kultuszminisztérium és a külügyminisztérium szívélyesen fogadta a magyar kormány megbízottját, és lehetővé tették számára, hogy munkáját megkezdhesse. Az intézet átmeneti áthelyezése a magyar–lengyel kulturális kapcsolatok szempontjából nem bizonyult hátrányosnak, a krakkói Jagelló Egyetem, illetve a város hagyományai megfelelő keretet biztosítottak. A Magyar Intézet krakkói elhelyezésének és tevékenységének kedvezett, hogy Krakkóba tért vissza nagyjából az a lengyel ifjúság, amely a háború éveit Magyarországon töltötte. Ez az ifjúság folytatni kívánta hungarológiai tanulmányait és elmélyíteni addig szerzett tudását. Az ideiglenesen Krakkóba telepített Magyar Intézetnek a krakkói egyetem lehetővé tette, hogy kulturális munkáját kiszélesítse. A magyar lektorátuson kívül rendszeresítette a megbízott előadót magyar filológiából és irodalomból. Az egyetem biztosította azt is, hogy akik hungarológiából akarnak specializálódni, magiszteri vizsgát tehessenek.

A Krakkói Magyar Tudományos Intézetnek az egyetemen azt is lehetővé tették, hogy egyetemi népszerű előadás formájában az intézet magyar vonatkozású előadásokat tartson szélesebb rétegek előtt. Ezeknek a kollégiumoknak a tárgya magyar irodalom és művészet volt. Az előadások alkalmat teremtettek arra is, hogy találkozzanak a volt magyarországi menekültek, akik a magyarországi tartózkodásuk alatt megszerették a magyarságot, a magyar kultúrát. Az intézet 1946-ban Krakkón kívül más lengyel városokban is tartott magyar tárgyú előadásokat, így Wrocławban, Opolében, Rabkán, Nowy Tarton és Zakopanében is. A Magyar Tudományos Intézet a magyar kultúra lengyelországi központjává vált. Lengyelország egész területéről leveleket kapott, amelyben a volt menekültek a magyarság kulturális élete iránt érdeklődtek, tanácsot és felvilágosítást kértek.³

A Budapesti Lengyel Intézet is az 1934-es magyar–lengyel kulturális egyezmény alapján létesült. Az intézmény a Pázmány Péter Tudományegyetemtől független volt, igazgatóját a lengyel kormány nevezte ki, a dologi terheket a magyar VKM viselte. 1940. augusztus 31-én megszűnt az intézet anyagi támogatása, mivel a Varsói Magyar

Intézet működése 1939. szeptember 1-jén már megszűnt. A Lengyel Intézet igazgatója, Zalenszky az intézet azonban tovább vezette, a működéshez szükséges feltételeket maga teremtette meg. Magyarország 1944. március 19-i megszállása után azonban a németek az intézet teljes anyagát ismeretlen helyre szállították. A háború után, többszöri megbeszélést követően a Lengyel Intézet a Pázmány Péter Tudományegyetemen nyert elhelyezést, gondnokul Dr. Szabó Dénes tanársegédet nevezték ki. Az intézet az egyetemen két szobát kapott, és egy gyakornoki állást is biztosítottak részére. Mivel 1945-ben még nem volt lektor Budapesten, ezért a lengyel kultúra szempontjából fontos lépésnek mondható, hogy Dr. Rogola Leon Magyarországra érkezett lektornak.⁴

Társaságok a barátság szolgálatában

Más népek nemzetközi társaságaitól eltérően Magyarországon több lengyel társaság is alakult. Már 1945-ben megkezdte működését a Magyar Mickiewicz Társaság. Többször megjelent kiadásában a Magyar–Lengyel Kurír magyar és lengyel nyelven. Mind a Társaság, mind a Kurír a VKM támogatását élvezte.⁵

1946-ban Dr. Lukinich Imre elnök vezetésével Budapesten a Virányos u. 23. alatt már tevékenykedett a Magyar–Lengyel Egyesület. Továbbá Dr. Szece József elnök irányításával, a Wahrmann u. 6–8. alatt létrejött a Magyar–Lengyel Diákszövetség. 1946 augusztusára már megszerveződött a negyedik lengyelbarát civil szervezet is, a gr. Csekovics Iván vezette Magyar–Lengyel Szövetség a Múzeum u. 13–15. alatt.⁶

A magyar értelmiségnek, a civil társadalomnak a lengyelek irányában megnyilvánuló szimpátiáját az is jelzi, hogy ilyen nagy számban hoztak létre társaságokat. A társadalmi szerveződésekkel párhuzamosan ugyanakkor sem a politikai erők, sem a sajtó nem foglalkozott kellőképpen ezen szervezetek tevékenységével. A Magyar Kommunista Párt Értelmiségi Osztálya 1947. február 1–márciusi munkaterve célul tűzte ugyan a Magyar–Lengyel Kulturális Társaság megalakítását, ami azonban nem valósult meg, az MKP Értelmiségi Osztálya 1947. április 4–július 15-i munkaterve újból tartalmazta a társaság megalakítását.

A magyar–lengyel kulturális kapcsolatok alakításában meghatározó szerepet játszó Csorba Tibor már 1945 őszén megpróbálta a krakkói Magyarbarát Egyesületet új alapokra helyezni és feltámasztani, ami azonban nem járt sikerrel. Ugyanakkor a wrocławai, a sopoti és a katowicei egyesületet sikerült létrehozni.⁷

Lengyelországban a civil társadalom szintén több magyar egyesületet alakított. A Jagelló Egyetemnek köszönhető, hogy megalakult a magyarbarát lengyel főiskolai hallgatók egyesülete. Az egyesület nemcsak az 1939 után Magyarországra menekültek köréből szerveződött, hanem azokból is, akik a magyar kultúra új szimpatizánsaihoz csatlakoztak. Krakóban a Kereskedelmi Akadémia hallgatói is alakítottak magyarbarát szövetséget, amely 1946-ban már élénk tevékenységet fejtett ki.⁸

A nemzeti kultúrák megismertetése

A Magyar Tudományos Intézet egyik legfontosabb feladatának tekintette, hogy informálja a magyarságot a kortárs lengyel kultúra kimagasló eredményeiről. Az intézet lefordította Zawieyski: Szerelem a válaszüton című színdarabját. A tervek

között szerepelt Szaniawski: Két színház, Morstin egyik darabja, Kassák, Szczucka, Szmaglewska és Zukrowski egy-egy munkájának a lefordítása. Az intézet kollektív vállalkozása volt a lengyelek részére készített magyar nyelvkönyv, amelyet alapvető és nélkülözhetetlen eszköznek tekintettek a kulturális kapcsolatok szempontjából. A Magyar Tudományos Intézet feladatának tartotta a lengyel kultúra további magyarországi megismertetéséhez való hozzájárulást. Csorba Tibor 1947 májusában, budapesti jelentéstételekor meghívást kapott a Teleki Intézettől előadás tartására. Előadásában Csorba a kortárs lengyel kultúra helyzetéről beszélt, felesége pedig a lengyel szociológiáról tartott előadást. Csorba Tibort és feleségét a magyar rádió is meginterjúvolta, ahol arról nyilatkoztak, hogy milyen szerepet vállalnak a lengyel írók az újjáépítésben.

A Krakkói Magyar Tudományos Intézet 1947 tavaszán egy hét előadásból álló sorozatot indított. Az első előadásra 1947. április 27-én került sor. Dr. Helena Millerówna arról beszélt, milyen volt a lengyel ifjúság helyzete Magyarországon a második világháború alatt. A második előadás május 3-án volt, melyben Bronisław Natonski a magyar katolicizmus reneszánszáról fejtette ki véleményét. Tereza Dutkiewiczowa a május 10-i ülésen arról szólt, miről írnak a magyar írók. A május 17-i előadáson Marian Plezia Gall krónikájának magyar vonatkozásait elemezte. Nyelvészeti témájú volt Tadeusz Pobożnaiknak az előadása: „A magyar nyelv”. Móríczy Nyíri június 17-én viszont a Magyar Intézet problémáit elemezte. Ugyancsak művészeti tárgyú volt Emil Rachwoll június 21-i előadása a magyar népzénéről. A Krakkói Magyar Tudományos Intézet mellett működött egy 50 fős, egyetemi hallgatókból álló „Balaton” nevű dalárda. A dalárda célja az volt, hogy terjessze a magyar dalt lengyel földön.⁹

A krakkói intézet irodalmi és művészeti szerepe

A Krakkói Magyar Tudományos Intézet fordítói tevékenysége mellett megkezdte a lengyel nyelvű Madách-irodalom felkutatását, ezenkívül támogatta Dziennik Literacki magyar számának összeállítását. A vállalkozás kultúrdiplomáciai jelentőségét az is növelte, hogy a Dziennik Literacki a legolvasottabb lengyel napilap, a Dziennik Polskinak a heti melléklete volt. Ebben a számban jelentek meg Csorba Tibor fordításában Bóka László (Örökmécs és tűzcsóva), Kassák Lajos (Munkások 1947, Óbor), Illés Béla (Voronyezsi éjszaka), Veres Péter (Én nem mehetek el innen és Visszajött a hangom) írásai. Csorba Tibor elkészítette Petőfi a szlávok közt című tanulmányát, és ugyancsak ő állította össze a Dziennik Literackiban megjelent írók és művészek lexikális adatait.

A Magyar Tudományos Intézet munkatársai: Brosz Antoni, Fangrat Tadeusz, Bole Zófia prózát, Jachimovicz Marian, Lovell Jerzy, Illakowiczowa Kazimiera, Włodek Adam, Fangrat Tadeusz, Bachdaj Adam verset fordítottak Barabás Gyula, Gelléri Andor Endre, Tamási Áron, Kosztolányi Dezső, Petőfi, Ady, Áprily, József Attila, Babits és Devecseri írásaiból.¹⁰

A Dziennik Literacki magyar száma jelentős állomás a két ország kulturális kapcsolatai szempontjából, ilyen arányú bemutatása a magyar irodalomnak és művészetnek Lengyelországban még nem volt. A kezdeményezés sikerét jelzi, hogy nagy visszhangra talált. A kiadók sorra keresték fel a Magyar Tudományos Intézetet, hogy a

magyar irodalommal megismerkedhessenek. A magyar irodalom lengyelországi népszerűsítésében fontos szerepet játszott Balicki Witold főszerkesztő.¹¹

Magyar–lengyel kulturális egyezmény

A problémamentes magyar–lengyel viszony ellenére nehezítette a kulturális kapcsolatok elmélyítését a diplomáciai kapcsolatok hiánya, melynek felvételére 1946 elején került sor. Forster követségi tanácsos röviddel Varsóba történt megérkezése után azonnal felvette a személyes érintkezést a lengyel kulturális élet vezetőivel, többek között Czesław Wycech közoktatási miniszterrel, Władysław Kowalski kulturális- és szépművészeti miniszterrel, Feliks Widy-Wirski tájékoztatás- és propagandaügyi államtitkárral, valamint a közoktatási minisztérium főiskolai osztályának vezetőjével, Dr. Tadeusz Rózycki-val és Arnold professzorral. A megbeszéléseken a lengyel kulturális vezetés barátságos és meleg érdeklődést tanúsított a magyar kulturális törekvések iránt. 1946 őszén elvben megállapodtak arról, hogy új magyar–lengyel szerződést fognak kötni a viszonyossági elv figyelembevételével.

A magyar–lengyel kulturális egyezmény első változatának tervezete 1946 novemberében elkészült. A tervezet szerint Budapesten és Varsóban tudományos intézet létesül, valamint polonisztikai, illetőleg hungarológiai tanszék felállítására is sor kerül a lengyel, illetve a magyar fővárosban. A tervezet szerint arra is gondoltak, hogy Krakkóban és még kijelölendő magyar egyetemen (Szegedre gondoltak) létrehozzák a Tudományos Intézet egy-egy fiókját. Az elképzelések között szerepelt, hogy Krakkóban és még kijelölendő magyar egyetemen (szintén Szeged) magyar, illetőleg lengyel tanszék létesül, és megfelelő érdeklődés esetén minden magyar, illetőleg lengyel tudományegyetemen lektorátust állítanak fel. Fontosnak tartották az ösztöndíjasok kölcsönös küldetését és a kölcsönös könyvellátást a tudományos intézetek részére.¹²

A magyar vezetés a budapesti polonisztikai, illetve varsói hungarológiai tanszék mielőbbi betöltését is kívánatosnak tartotta. A krakkói magyar lektorátust a majd Varsóban felállítandó Magyar Intézet krakkói fiókjának tekintette. A magyar elképzelés szerint a budapesti Lengyel Intézet vidéki fiókjaként a debreceni egyetemen lehetne felállítani a lengyel lektorátust. A KÜM úgy látta, hogy a vidéki magyar, illetve lengyel egyetemi tanszékek felállítására csak a budapesti, illetve varsói tanszékek ügyének rendezése után kerülhet sor.

Lengyelország azon kevés államok közé tartozott, amellyel hatályban volt a kulturális egyezmény. 1947 januárjában Magyarországon még úgy értelmezték, hogy az 1934-ben megkötött magyar–lengyel kulturális egyezmény teljes egészében érvényesnek tekinthető, s annak alapján minden kulturális jellegű kapcsolat lebonyolítható mindaddig, amíg új egyezmény megkötésének szükségessége nem merül fel.¹³

A két ország között a kulturális és tudományos kapcsolatok azonban új egyezmény nélkül is léteztek. Például az Országos Ösztöndíjtanács 1945. augusztus 13-án kiírt új kutatási pályázataiban között intézethez nem kötött ösztöndíjak közül kettő Lengyelországra szólt.¹⁴

A magyar kulturális vezetés 1947. október közepén a lengyel centenáriumi ünnepségek szervezőivel megállapodást kötött, amely szerint lengyel küldöttségek vesznek részt a budapesti Lengyel–Magyar Társasággal karöltve a Bem-ünnepségeken és

mindazokon a vidéki ünnepeken, amelyeknek lengyel vonatkozásai vannak. A lengyelek ugyanakkor négy alkalommal látják vendégül a magyarokat. A megbeszéléseken a centenáriumi megemlékezések lengyel rendezői hangsúlyozták, hogy az ünnepeket elsősorban a lengyel–magyar barátság jegyében kívánják megrendezni.

Az új magyar–lengyel kulturális egyezmény megkötésének szükségességét a világpolitikában végbement változások, valamint a mindkét országban bekövetkezett rendszerváltozás tette indokolttá. 1947 őszétől Magyarországon és Lengyelországban egyaránt a „népi demokratikus átalakulást” megvalósító, a Szovjetunióval és a formálódó kommunista közösséggel egyeztetett kül- és kultúrpolitikát folytató erők kerültek hatalomra. Mindkét ország kommunista pártja létrehozója a Kominformnak, és mindkét párt részt vesz a szervezet 1947. szeptemberi varsói tanácskozásán. A gyökeres változások tették szükségessé, hogy 1948. január 31-én aláírásra kerüljön a magyar–lengyel egyezmény, az első magyar–lengyel kulturális együttműködési egyezmény, az 1948. évi XX. törvénycikk.

A Magyar Köztársaság és a Lengyel Köztársaság kormánya az egyezményt azért kötötte meg, hogy szorosabbra fűzze a két nép közti barátságot és felhasználhassa azokat a lehetőségeket, amelyek a két ország demokratikus megújulásából adódnak. Az egyezményt magyar részről Dr. Molnár Erik külügy- és Dr. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter írta alá. Lengyelország részéről pedig Dr. Stanisław Skrzyszewski közoktatási miniszter és Dr. Alfred Fiderkiewicz rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter látta el kézjegyével.

Az egyezmény szerint a szerződő felek kötelezték magukat, hogy elősegítik egy magyar nyelv és irodalom vagy történelem tanszék szervezését az egyik lengyel egyetemen, illetve egy lengyel nyelv és irodalom vagy történelem tanszék szervezését az egyik magyar egyetemen. A felek arra is kötelezettséget vállaltak, hogy biztosítják a szükséges támogatást a magyarországi Lengyel Intézet és a lengyelországi Magyar Intézet működéséhez, és elősegítik nyelvtanfolyamok szervezését egymás egyetemén, valamint előmozdítják a tudós- és diákcserét, a kölcsönös tanulmányutakat. A egyezmény rendelkezett a tanulmányok, bizonyítványok, oklevelek és egyetemi fokozatok kölcsönös elismeréséről. Kimondta továbbá, hogy a Lengyelországban élő magyar, illetve Magyarországon élő lengyel állampolgárok gyermekei számára biztosítják az anyanyelvi oktatást. A két ország elő kívánta segíteni a tudományos intézmények, társaságok és a legkülönbözőbb civil szervezetek együttműködését és az egyetemek által szervezett nyári tanfolyamokon való részvételt, valamint a csoportos tanulmányi utazásokat. Magyarország és Lengyelország továbbá támogatja zeneművek, színdarabok, filmek bemutatását és kiállítások rendezését. A szerződő felek arra is törekedtek, hogy mindkét országban megismeressék egymás szellemi és művészeti életét és szorosabbra fűzzék a két ország rádiói és filmintézetei közötti viszonyt. A szerződés révén lehetővé kívánták tenni a tudósok számára a múzeumok, levéltárak, könyvtárak anyagának a tanulmányozását. Magyarország és Lengyelország kötelezték magukat, hogy támogatják az értékes irodalmi és tudományos munkák lefordítását, valamint előmozdítják könyvek, folyóiratok, újságok és egyéb kiadványok kiadását és cseréjét, továbbá kölcsönösen elősegítik a két ország sajtóügynökségeinek és tudósítóinak a működését.

A magyar–lengyel egyezményben foglaltak végrehajtására vegyes bizottság alakult, amely magyar és lengyel tagokból állt. Állásfoglalás született arról is, hogy a vegyes bizottság évente legalább egyszer ülésezik, és a bizottság állapítja meg saját, illetve két

tagozatának munkarendjét. Az egyezményt öt évre kötötték. Ha azonban valamelyik fél az egyezményt a lejárat előtt hat hónappal nem mondja fel, akkor további öt év időtartamra önmagától meghosszabbítotttnak tekinthető.¹⁵

A magyar–lengyel kulturális egyezményről megállapíthatjuk, hogy néhány sztereotípiától eltekintve színvonalas megállapodás. Annak ellenére, hogy egy 1948-ban született szerződésről van szó, nem mondhatjuk, hogy átpolitizált vagy átideologizált megállapodás. Semmi lényeges eltérés nincs az 1946-ban már elkészült tervezettől, csupán annak egy kibővített változatát írták alá 1948-ban. Mivel színvonalas szerződést kötött a két ország, és a magyar nemzeti kultúra érdekeinek is megfelelt, ezért a magyar–lengyel kulturális egyezménnyel minden politikai erő egyetértett. A parlamenti vitában ugyanakkor már érzékelhető a „kor” hangulata, a formálódó népi demokráciák „közös érdekéből” való kiindulás.

1948. február 26-án mutatja be Bognár József képviselő az országgyűlés külügyi és közoktatási bizottságának jelentését a kulturális együttműködés tárgyában 1948. január 31-én aláírt magyar–lengyel egyezményről.¹⁶

Az egyezménnyel kapcsolatos vitában elsőnek 1948. március 4-én Kállai Gyula, az MKP képviselője fejtette ki véleményét. A kommunista képviselő a történelmi múlt mellett a közös demokratikus érdeket hangsúlyozta. Arra mutatott rá, hogy mint a többi demokratikus szomszédal kötött kulturális egyezmény, úgy ez is mindkét nép szellemi felemelkedését s ezentúl a béke ügyét szolgálja.¹⁷

Az ugyancsak március 4-én felszólaló Huszti Dénes kisgazdapárti képviselő a demokratikus országok és a magyarországi „demokratikus” erők aspektusából nézve úgy ítélte meg, hogy a magyar–lengyel egyezmény része annak a tudatos kultúrpolitikával kiépített egyezmény sorozatnak, amelyet az új magyar demokrácia saját belső és külső érdekeit jól felismerve kötött meg eddig. Huszti Dénes arról is szólt, hogy Magyarország örömmel és büszkén tárja ki szellemi intézményeinek kapuit a tanulni vágyó lengyelek előtt és mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy egy új lengyel generáció nőjön föl a magyar–lengyel barátság jegyében.¹⁸

Papik János SZDP-képviselő 1948. március 4-i felszólalásában úgy látta, hogy a magyar–lengyel kulturális egyezményben a tudomány és a művészetek közös ápolására szerződtek, mert gazdagítani akarják egymás kultúráját, közelebb akarnak kerülni egymáshoz a lengyelek és a magyarok. Papik a szerződés ideológiai-politikai fontosságát is hangsúlyozta, azt, hogy közös ideológia lebeg előttük, amely kifejezi népeink új szabadságát és megvalósítja a szocializmus alapfeltételeit.¹⁹

A Demokrata Néppárt képviselője, Buzási Sándor a népi demokrácia talaján álló koalíciós képviselőktől kissé eltérően közelíti meg a szerződést. Az „új típusú összefogást” és a közös népi demokratikus érdekek hangsúlyozását nem tartotta fontosnak. Ő úgy látta, hogy a magyar és lengyel nép sorsában az egyezések nem a történelmi véletlen játéka, hanem a gondviselés következményei. A néppárti képviselő szerint a kulturális egyezményeknek két célja lehet: az egyik a múltba, a másik a jövőbe tekint. A jövőbe mutat a zseniális lengyel nép költészete, szociális és technikai fejlődése, amellyel érintkezésbe lépni a magyar kultúra képviselőinek, művészeknek, íróknak, tudósoknak egyaránt feladat.²⁰

Az 1948-as magyarországi koalíció és az ellenzék között a magyar–lengyel kulturális egyezményt illetően nem keletkezett konfliktus, így a szerződés megszavazását minden parlamenti párt támogatta.

Jegyzetek

- 1 Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX-I-1 l. 1946-109335
- 2 UMKL-XIX-I-1 l. 1945-67225
- 3 UMKL-XIX-I-1 l. 1947-111974
- 4 UMKL-XIX-I-1 l. 1946-109335
- 5 UMKL-XIX-I-1 l. 1946-109335
- 6 UMKL-XIX-I-1 l. 1946-69901
- 7 Párttörténeti Intézet Archívuma 274 f-24/2; UMKL-XIX-I-1 l. 1948-244611
- 8 UMKL-XIX-I-1 l. 197-111974
- 9 UMKL-XIX-I-1 l. 1947-111974
- 10 UMKL-XIX-I-1 l. 1948-246611
- 11 UMKL-XIX-I-1 l. 1948-246611
- 12 UMKL-XIX-I-1 l. 1947-15367
- 13 UMKL-XIX-I-1 l. 1947-24332
- 14 Magyar Közlöny, 1945. 108. no.
- 15 UMKL-XIX-I-1 l. 1949-267727
- 16 Országgyűlés Naplója, Hiteles Kiadás, Harmadik Kötet. Budapest Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1948. 1196.
- 17 Uo. 1202.
- 18 Uo. 1205.
- 19 Uo. 1207.
- 20 Uo. 1208.

SZEMLE

OSKAR HALECKI
(1891–1978)¹

Az első világháborút követően újjászületett Lengyelország. Igaz, a formálódó államhatárok nem a lengyel elképzeléseknek megfelelően alakultak (a lengyelek az 1772-es első felosztás előtti területeket szerették volna visszakapni). A határrendezés és a kölcsönös területi igények eredményeként a rövid román határszakaszt kivéve hideg, ellenséges viszony jellemezte Lengyelország szomszédaihoz fűződő kapcsolatait. A litvánok például a lengyel törekvések ellenére sem kívánták felújítani az uniót, és súlyos sérelemként élték meg azt aényt, hogy Wilno (Vilnius) Lengyelországhoz került. Jelentős nemzeti kisebbség élt az újra életre hívott országban, az ukrán és fehérorosz volt a legjelentősebb, de a zsidók és a németek aránya és különösen gazdasági súlya szintén figyelemre méltó.

A függetlenség és az állam igényei kedvező lehetőségeket teremtettek a történetírás intézményes kereteinek bővítésére. Négy új egyetem alakult (Varsó, Lublin, Wilno, Poznań), kutatóintézetek jöttek létre, és bővült a tudományos folyóiratok köre. A történészeket már nem elsősorban a felosztás okainak vizsgálata foglalkoztatta. Figyelmük az egész lengyel múlt, annak értékelése felé fordult. A korszak nagy vitakérdése a Piast- vagy Jagelló-koncepció volt, azaz a nyugati vagy a keleti területi irányultság a fontosabb Lengyelország történetében. A krakkói iskola örökségként tovább élt az őket jellemző konzervativizmus, míg a varsóiakat baloldali beállítottság jellemezte.

A történetírók közül sokan már a századfordulón is alkottak, vagy éppen az első világháború alatt indult pályafutásuk. Közéjük tartozik Oskar Halecki is. Halálának 20. évfordulója alkalmából emlékezünk ennek a nagy formátumú lengyel történetírónak a munkásságára.

Halecki Bécsben született 1891. május 26-án. Apja, akinek nevét kapta, az osztrák hadsereg tábornoka volt. A gimnáziumot Bécsben, az egyetemet történelem szakon Krakkóban végezte, ahol Czermak, Krzanowski, Sobieski tartoztak tanárai közé. Ezt követően ismét Bécsben képezte tovább magát. Filozófiai doktorátust 1913-ban, a lengyel történelem doktora címet 1915-ben szerezte meg a Jagelló Egyetemen. Krakóból hamarosan a Varsói Egyetemre került, ahol a Kelet-Európa története tanszék vezetője lett. Közben pár évig diplomataként dolgozott, Genfben a Népszövetség titkárságának a tagja volt egy ideig (1921–1924). Nemzetközi tekintélyét az is mutatja, hogy a Tudományos Együttműködés Nemzetközi Intézetében 1925–1926-ban az Egyetemi Szekció vezetője volt. Több kitüntetést kapott, közöttük a Polonia Restituta rendjel parancsnoki keresztjét 1935-ben. A második világháború kitörésekor is Nyugat-Európában tartózkodott, a lengyel életrajzi lexikon szerint Svájcban, ahonnan Párizsba, majd Londonon át Amerikába ment.

New Yorkban a Fordham Egyetemen szintén a Kelet-Európa Tanszék vezetője lett (1944–1961), de ebben az időszakban is, később pedig még inkább igen sokszor adott elő vendégprofesszorként más egyetemeken, pl. Montréalban, a Columbia Egyetemen,

Rómában stb. Számos hazai és nemzetközi tudományos társaság tagja volt. Említést érdemel, hogy a lengyel delegáció szakértőjeként részt vett a párizsi békekonferencián és ebben a minőségében is Lengyelország, Litvánia és Ukrajna közös államba való összekapcsolásának koncepcióját képviselte.

Érdeklődése kezdetben a középkor felé fordult. A nemesi nemzetségek monografikus feldolgozása mellett, majd még inkább helyett, a Jagelló-korral és a lengyel–litván unióval foglalkozott. Írt a litvániai nemességről és címerhasználatunk kezdeteiről, a Jagelló-unió történetéről stb. Az 1920-as évektől figyelme részben Kelet-Európa felé fordult és Lengyelország történetének megírására, szintézisre is vállalkozott. Franciául is publikált. Többek között *A lengyel historiográfia a XIX. és XX. században* címmel jelent meg könyve, amit Dembinskivel és Handelsmannal közösen írtak.

Halecki a második világháború után sem tért haza. Az új rendszert idegennek érezte. Az emigrációban írt műveiben már egész Kelet-Európával foglalkozott, beleértve a Balkánt is. Életének ebben az időszakában vállalkozott arra, hogy immár angol nyelven írjon egy újabb szintézist Lengyelország történetéről. A könyvet először New Yorkban publikálták, majd két ízben, 1978-ban és 1983-ban Londonban. A londoni kiadások Antony Polonsky kiegészítéseivel jelentek meg. Gomułka és Gierek időszaka, illetve a Szolidaritás felemelkedésének és a rendkívüli állapot bevezetésének eseménytörténete a kiegészítés. Az 1983. évi újabb kiadás aktualitása és politikai célzata egyértelmű. Ekkor látogatott haza II. János Pál pápa, és Polonsky bizakodott abban – erről előszavában beszámol –, hogy a látogatás lehetőséget teremtsen a hatalom és a társadalom közti párbeszédre, ami nélkül sem a gazdasági, sem a politikai válság nem oldható meg.

De térjünk vissza Haleckihez, aki könyve bevezetőjében ismerteti módszertani elképzeléseit és a könyv megírásának célját. Úgy ítéli meg, hogy a történetfilozófia korántsem annyira valóságtól elrugaszkodott, mint ahogy azt korábban hitték. Igaz, tanulmányozásához még nem dolgozták ki a tudományos kritériumokat. Erre történet kísérlet egy szintézisben anélkül, hogy annak tárgyát szem elől tévesztenénk. Ugyanakkor a szintézis elsődleges célja a külföldi olvasó tájékoztatása, aki vajmi keveset tud Lengyelország történetéről és szinte semmit arról, milyen szerepet játszott ez az ország Európa történetében a kezdetektől fogva. Bár a múlt általános kérdéseinek, összefüggéseinek megfogalmazása a célja, mindezt szigorúan tényekre kívánja alapozni. Ugyanakkor vállalja a szerző, hogy amit leír, az a személyes véleménye, és könyvében – mint vallja – nem lesz hűtlen nemzeti lelkiismeretéhez sem. Véleménye szerint a történész feladata a kritikai értelmezés megfogalmazása, ami kétségtelen szubjektív elem a feldolgozásban. Ez a szubjektivizmus érvényesül az említésre kerülő tények és problémák kiválasztásában.

Milyen alapelvek vezették a szerzőt a válogatásban? Mindenekelőtt a történelmi esemény vagy személy fontossága, ami hatásának, a cselekedetek következményeinek tartósságában nyilvánul meg. (Már túl vagyunk a „történelem az élet tanítómestere” elgondoláson.) A másik alapelv a választásnál a lengyel történelem sajátosságainak és ugyanakkor annak bemutatása, mi az, amivel a lengyelek gazdagították az európai civilizációt. Lengyelországot az európai közösség tagjaként kívánja megismertetni az olvasóval. Halecki nem is tagadja, hogy ezek az alapelvek jelentek meg korábbi munkáiban is, hiszen úgy véli, hogy ezeknek a vezérfonalaknak a mentén sikerül bemutatnia Lengyelországnak azt a gondviselő-missziós szerepét, küldetését, amit betöltött az emberiség általános fejlődésében.

A történelmi szintézis alapja a periodizáció, amely az események menetének és vezérlő eszméinek logikus sorrendbe állítását jelenti. Halecki szerint ez a lengyel történelem esetében könnyű feladat, mert az általánosan elfogadott, szokásos periodizáció az egyetlen lehetséges változat, amely megfelel az előbbieken vázolt alapelveknek. Az első nagy periódus az állam és a nép kialakulása. Az egész könyvön keresztül követett módszer talán itt figyelhető meg a legtisztább formában. Halecki mondandóját egy-egy általa fontosnak tartott kérdés köré csoportosítja. A válaszban értelmezi és rendezi a történeti tényeket, oly módon, hogy adathalmaz helyett a leglényegesebbnek ítélt tényekkel alátámasztva érvel elgondolása mellett. A lengyel állam kialakulása máig egyik vitatott kérdése a lengyel történettudománynak. Halecki felveti, vajon külső hódítás (mint a Rusz esetében a normann hódítás) eredménye volt-e az állam létrejötte. Válasza egyértelmű nem. A belső fejlődés mellett teszi le a voksot. A mondák, legendák tudósításait nem veti el teljesen. Úgy véli, azokat az adatokat, melyeket igazolt a történeti kutatás, el kell fogadni. A Piast névvel fémjelzett első korszak a lengyel emberek számára származásuk szimbóluma. A Piast név valóban egy parasztot jelöl? – kérdezi. Véleménye szerint valószínűbb, hogy méltóságnév volt, melynek viselője elfoglalta a korábbi uralkodó helyét.

A Piast-korszakban már felfedezhetjük azoknak a nagy eredményeknek és nagy problémáknak a megjelenését is, amelyek Lengyelország későbbi fejlődésében oly fontos szerepet játszottak. A lengyel állam formálódására hatással volt a pápaság és a német-római császárok politikája. Utóbbi általában hódítóként jelent meg már a kezdeti időszakban. A kereszténység felvétele és az a tény, hogy I. Mieszko a Szentszék védelme alá helyezte az országot, egyrészt a német birodalmi nyomás ellenében biztosította határainak integritását és nemzeti karakterének megtartását. Másrészt a kereszténység szellemi és morális értékrendje pozitív értelemben hatotta át a lengyel történelmet. I. Mieszko kapcsolatot létesített a skandináv országokkal, Magyarországgal és szembetalálta magát a formálódó Oroszországgal.

Bár Halecki politikatörténetet ír, a német jogú telepítések kérdését ő is megemlíti. Ez a kérdés szintén sok vitára adott alkalmat a történészek körében. Elismeri azokat a pozitívumokat is, amiket elsősorban a gazdasági életben eredményezett, de összességében hatását negatívnak minősíti. Olyan, mintha a németek tényleg meghódították volna az országot – írja. A feudális széttagoltságot dinasztikus okokkal magyarázza. Ebből az időszakból Mazóviai Konrádot és Sziléziai Henriket emeli ki. Konrádot lengyelsége ellenére elmarasztalja azért, mert behívta az országba a német lovagrendet, ami súlyos következményekkel járt. Sziléziai Henrik német beállítottsága ellenére az ország egysége érdekében lépett fel, ami viszont pozitív megítélés alá esik.

A Piast-korszak Nagy Kázmérral zárul, akit ideális uralkodónak tart a szerző. Az utolsó Piast felkészítette a lengyel népet arra, hogy közös állam keretében éljen együtt más népekkel. Ez magyarázza, Halecki véleménye szerint, hogy a Piast-korszak vége ugyanakkor a Jagelló-korszak kezdete is.

A második nagy periódus a Lengyelország nagyságának évszázadai címet viseli, ami egyébként a Jagelló-korszakkal azonos. Halecki egész történeti munkásságából és kelet-európai koncepciójából is következik, hogy ő Lengyelország küldetését a kelet-európai kultúrmisszióban látta. Ezzel összefüggésben a lengyel–litván állam unióját és az ezt megteremtő Jagelló-ház uralkodását tartotta a lengyel történelem legjelentősebb korszakának. Nagyon árnyaltan jelenik meg, de mégis kihallható elgondolásából

szovjetellenessége, ami végigkísérte egész életét, és aminek aktualitása tagadhatatlan. Ennek a korszaknak kiemelkedő személyisége Halecki véleménye szerint Anjou Hedvig, akinek külön fejezetet szán. Vajon miért? Hiszen a magyar királylány igen korán meghalt, 1399-ben, míg férje, Jagelló Ulászló 1434-ig uralkodott. Ulászló uralkodása alatt érték el a lengyelek nagy győzelmüket 1410-ben Grünwaldnál a Német Lovagrend felett, és az 1413-as horodlói szerződés is akkor született. Ez előrelépést jelentett a korábbi viszonyokhoz képest, megvetette az alapját a lengyel és litván nemesség összeolvadásának, a két nemzet „egy egyesült családdá” formálódásának.

A lengyelek máig mélyen szeretik és tisztelik a szentté avatott Hedviget, aki személyes érdekeit feláldozta a haza oltárán. A Habsburg herceg iránt érzett személyes vonzalma ellenére férjhez ment a frissen megkeresztelkedett Jagellóhoz. A házasság megnövelte az ország befolyását, különösen keleten, és területi nyereséggel járt. Másrészt a katolikus Halecki ebben a hitét és vallását mélyen átélő királynéban nagy diplomátát is látott. Kiemeli Hedvig közvetítő szerepét, melyet a Lovagrend, Zsigmond (magyar király és német-római császár), Vitold és Jagelló között teljesített.

A krakkói egyetem működésének felújítása, Hedvig tervei szerint, Litvánia számára is a szellem és a kultúra központjaként szolgált – véli Halecki. „Korán meghalt, de kortársai tudták, mit köszönhetnek neki, akinek a munkája a történelemben kiemelkedőbb csoda, mint ami sírját övezte” – írja. A szerzőt választása miatt illethetjük a szubjektív jelzővel, de ezt ő maga vállalta. A személy kiemelése, mint ahogy ezt a későbbiekben szintén látni fogjuk, nem jelenti azt, hogy Halecki a személyiségnek tulajdonítana döntő szerepet a történelem formálásában. Inkább arról van szó, amit bevezetőjében is megfogalmazott, hogy a jelentős személyiségnek van hatása, sőt hosszan tartó hatása lehet egy ország életére, fejlődésére, morális tartására. A korszakot a lublini unió zárja, ami alapján Lengyelország és Litvánia egy államtestben egyesült királyi köztársaság formájában.

A harmadik nagy periódus a királyi köztársaság időszeke, melynek kiemelkedő személyiségei Zamoyski és Jan Sobieski. Zamoyski, a nagy hetman, kancellár az, aki a királyi köztársaság alapjait nagymértékben kimunkálta. A szabad királyválasztás joga ugyan már a Jagellók korában is érvényben volt, de senki nem vonta kétségbe a Jagellók örökösödési jogát, annál is inkább, mert az unió fennmaradása – tegyük hozzá – csak így volt biztosítható. Az utolsó Jagelló, II. Zsigmond Ágost halála után (1572) azonban a nemesség élni kívánt ezzel a joggal, és ekkortól érezhetővé váltak veszélyei. A választási harcok, a tehetségtelen, külföldről behívott királyok, különösen a két szász király, II. és III. Ágost, valamint a szerencsétlen külpolitika, a kozákok felkelése és a svéd háború, mind-mind hozzájárultak az ország anyagi és morális hanyatlásához, melyet sem Sobieski, akit az utolsó nagy lengyel uralkodónak tartanak, sem a korszak végén trónra kerülő Poniatowski és a nagy alkotmányos reform nem tudta megállítani és megfordítani. Eközben két szomszédja, Poroszország és Oroszország hatalma és befolyása megnőtt, céljuk Lengyelország felosztására egyértelművé vált. A felosztás okaként említi Halecki a nemzetközi keresztény szolidaritás elvének hanyatlását is.

Az egyedülálló kísérlet tehát nem sikerült. A felosztást követő negyedik korszak a nagy megpróbáltatás ideje a lengyelek számára. Halecki a folyamatoságra helyezi a hangsúlyt, amire a napóleoni Lengyelország és a romantikus Lengyelország fejezet címe is utalnak. A napóleoni időszakot egyértelműen pozitívnak ítéli. A Varsói Nagyhercegség évei azt jelentették, hogy Lengyelország kiszállt a sírból. Mindenki remény-

kedett, hogy az ország régi önállósága hamarosan helyreáll. Napóleon bukásával ez a reménység füstbe ment. A 19. század lengyel felkeléseit a nemzeti élet megnyilvánulásaként értékeli, amik nem választhatók el az akkor igen magas színvonalon művelt kulturális területektől, az irodalomtól, a történetírástól, a zenétől és a festészettől. Az egész könyvben ez az egyetlen eset, amikor a művelődés, a kultúra külön fejezetben szerepel, hiszen az államiság bukása utáni lengyel élet folyamatosságának egyik megnyilvánulási formája ez a szféra. A „szerves munka” és a századfordulón megjelenő pártok és programjaik bemutatása szintén a nemzeti élet megélésének formáit és a független ország helyreállításának soha meg nem szűnt vágyát fogalmazták meg.

Az ötödik nagy periódus az új Lengyelország tragédiájának a korszaka. A feltámadás és az önálló államiság 20 éve után az ország a náci Németország hatalma alá került. A sötétség évei után Lengyelország szovjet befolyási övezet lett, ami a szerző értékelése szerint vereség a győzelemben. Ez a korszak még nem zárult le, ezért nem is lehet szintetikus eljárással vizsgálni, de az egykori és jelenlegi események szempontjából lehetetlen leírni Lengyelország tragikus sorsát anélkül, hogy napjainkig ne kísérenénk figyelemmel történetét. Talán éppen a szerzőnek ez az elgondolása motiválta Antony Polonskyt, hogy az újabb kiadásban folytassa Oskar Halecki művét, immár valóban az eseménytörténet bemutatásával.

A laikus olvasó számára is valóban élvezhető, érthető könyv lényegében megismétli azokat az elgondolásokat, amikről Halecki már az emigrációt megelőző műveiben, így az 1933-ban, szintén a külföldi tájékoztatására szánt, akkor franciául megírt szintézisben megfogalmazott: Lengyelország európai szerepét, kultúrmisszióját és ezzel összefüggésben a Jagelló-eszmét, ami az egyenrangú népek „családi”, testvéri szövetségét jelenti. A lengyel történelemben nem a felosztás van a központi helyen, hanem sokkal inkább a Jagelló-kor, bár a jelenre gyakorolt hatásuk miatt Halecki mind a négy nagy korszakot szinte egyforma fontosságúnak tartja. Halecki sem kerülhette el sorsát: az emigrációban, távol a forrásoktól, a lengyel valóságtól már nem tudott új kutatási eredményeket, koncepciót megfogalmazni.

Az egész könyvön érezhető nemzeti elkötelezettsége és mély katolicizmusa, finoman megfogalmazott német- és oroszellenessége. Ez utóbbi talán erősebb, tekintettel az aktuálpolitikai helyzetre. Pátosztól áthatott stílusa időnként mosolyra készíti a modern kori olvasót. Ugyanakkor értelmező, értékelő adatkezelése, tudományosan megalapozott és jó stílusban megírt könyve érdekes lehet azok számára, akik nem ismerik a lengyel történelmet. Igaz, a szemléletén már túlhaladt a tudományos kutatás.

Csombor Erzsébet

Jegyzet

I A lengyel életrajzi lexikon szerint 1973. szeptember 17-én halt meg New Yorkban.

GEORGES CASTELLAN

HISTOIRE DES BALKANS (XIVe–XXe SIÈCLE)

(*A Balkán története, XIV–XX. század*)

Paris, Fayard, 1991. 532 p.

Georges Castellan főként Közép- és Kelet-Európával foglalkozó történész, a párizsi egyetem tanára, a Közép- és Dél-európai Civilizációkat Kutató Központ igazgatója, a Modern Történelmi Társaság tiszteletbeli elnöke, a Délkelet-európai Kutató Központ Nemzetközi Társaságának helyettes elnöke, a Boglár Tudományos Akadémia levelező tagja. Széles körű Balkán-történeti ismereteit korábban csak egy-egy országról vagy részterületről szóló munkában fejtette ki (pl. a „Mindennapi élet Szerbiában a függetlenség hajnalán”, a „Bulgária története”, a „Románia története”, az „Albánia” című művekben). Ismeri és beépíti könyvébe más jeles szerzők Balkánnal kapcsolatos kutatásainak eredményeit, adott esetben történészvitákra, sőt az egyes népek történészei között jelentkező eltérő álláspontokra is utal. A különböző vélemények ismertetése során igyekszik tárgyilagos maradni, számunkra inkább ott tűnik elfogultnak, ahol a román–magyar kérdéseket taglalja.

Köszönetet mond „albán, boglár, görög, román, török és jugoszláv kollégáinak, akik segítettek megérteni és megszeretni” a Balkánt, és noha műve – témája miatt – csak ritkán és érintőlegesen foglalkozik Magyarországgal történetével, mégis sajnálatos, hogy magyar kollégának nem mondhat köszönetet, és mindössze Kállay Benjámin említi magyar szerzőként hivatkozásaiban. Talán ha ismerné a hazánkban zajló kutatásokat – és ez elsősorban nem az ő irányában jelent kritikát –, akkor legalábbis elbizonytalanodna a magyarok és szomszédai között folyó történészviták megítélésében.

„A Balkán története” olvasmányos, érdekes, alapos, a közhelyeket is idéző, de értelmző, kritizáló munka, amely rögtön költői mondattal indul: „tegnap Európa puszkaporos hordója, ma kisállamokból álló puzzle”. Szinte kereteket képez ez a felvetés a záró gondolatokkal, amelyek kifejezik a szerzőnek a térséggel kapcsolatos történelmi állásfoglalását: az itt élő népeknek meg kell békülniük múltjukkal, hagyományaikkal, hiszen fontos alkotóelemei Európa történetének, továbbá lehetőségük van arra, hogy válasszanak a különböző utak között, melyek közül a szerző a demokratikus, szabad, emberi jogokat érvényesítő, gazdasági fejlődési lehetőségeket kellőképpen kihasználó módszert javasolja. Kimondatlanul is a nyugati, parlamentáris demokráciákat tartja a követendő példának, hiszen a könyvben többször visszatér a „pártfogói rendszer és korrupció balkáni hagyományaira”.

Castellan kívülállónak ír a balkáni népek és a Török Birodalom (általa leginkább „Ottomán Birodalomnak” vagy „Szeldzsukida Birodalomnak” nevezett) küzdelmeiről, és nemcsak kiemeli és méltatja a meghatározó egyéniségeket, hanem ezen túlmutató módon mindkét oldalról említi őket. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzeti, kollektív emlékezet gyakran csak arra az időszakra utal, amikor a népek hősi, felszabadító küzdelmüket vívták, és elfelejtkezni látszanak a hódoltatást megelőző vazallus, együttműködő időszakokról. A szerző kedveli – a Balkánhoz olyannyira kapcsolódó – szimbólumokat, elég ha a keresztes és a félhold küzdelmére utalunk.

A kötet két nagy része „A Balkán az ottománok korában” és „A Balkán a nacionalizmusok korában”. Éppen így alakul a terjedelmi megoszlás is: a mű negyed része a 19. századdal, további negyed része a 20. század első felével foglalkozik. A főrészekben belül kialakított fejezetekben gyakran külön ír a Török Birodalom általános állapotáról, és ezt követően a balkáni népek helyzetéről. Az időben történő lineáris haladást csak néha-néha szakítja meg előre- vagy visszautalással, példa erre a nemzetállamok kialakulásánál az egyes népek szempontjából is fontosnak tartott középkori előzmény, vagy a középkori részt bevezető, újkori görög városállamokig visszatekintő rész.

A fejezetek bevezető mondatai – mintegy motivációként – utalnak az elkövetkezendőkre (pl. „Európa beteg emberének szétesése kapcsán a színesebbé váló Balkán-térképről”, a „parlamentáris demokráciák karikatúráiról” ír). A további tagolást – általában területenként, népenként – oldalcímekkel oldja meg a szerző. Külön érdekes, hogy jelentős szerepet szán a más munkákban mostohán kezelt területeknek, pl. részt szentel Montenegró, a Raguzai Köztársaság vagy Albánia történetének. Nem mellőzi a gazdaságtörténeti, várostörténeti, művelődéstörténeti vonatkozásokat, és előszeretettel keres nyugati párhuzamokat az egyes

tárgyalt eseményekhez, jelenségekhez (a bolgár–szláv együttélést a gall–frank–római együttéléssel állítja párhuzamba; a szultán hatalmát a 17. század kezdetén a hivatalrendszer tekintetében XIV. Lajos abszolutizmusához hasonlítja; a 15. századi balkáni városok lélekszámát – konkrétan Drinápolyét és Thesszalonikiét – német városokkal, Lübeckkel, Hamburggal, Nürnberggel rokonítja). Érdekes a néhány táblázat is, ezek közül azt emelném ki, amely Macedónia etnikai megoszlását mutatja be a 19–20. század fordulóján a bolgár, a szerb és a görög statisztika alapján (355. p.).

A 19. század kapcsán adatokkal támasztja alá az etnikai kevertség mértékét, az egyes népek „nagy eszméinek” történelmi alapjait. Kiemeli a népek fejlődésének sajátos voltát, a román esetben pl. a Török Birodalomban betöltött vazallusi szerep, valamint az Orosz Birodalom szomszédságából adódó ütközőzónai lét hosszabb távú következményeit. A 19–20. századi Török Birodalom történetében négy nagy válságidőszakot sorol fel: a görög szabadságharc időszakát és Mohamed Ali eredményes hadjáratait, a krími háborút, az 1870-es évek második felében jelentkező válságot és a Balkán-háborúk időszakát. A válságokkal párhuzamosan ábrázolja a törökök megoldási kísérleteit, az érintett népek lehetőségeit és a nagyhatalmak állásfoglalását. Úgy tartja (Stavrianost idézve), hogy 1879–1914-ig a Balkánon „az imperializmus és a kapitalizmus kora” következik, a felszíget a nagyhatalmak gazdasági vetélkedésének színterévé válik, és ez így lesz a 20. század további részében is, csak az érdekelt hatalmak cserélődnek ki.

Sajátos, bár indokolt, hogy a Balkán-háborúkat az I. világháborúval közös fejezetben tárgyalja. Élénken ecseteli, hogy Tisza István ellenséges volt a szlávokkal, és hogy a Monarchia hadserege mennyivel nagyobb volt a szerb hadseregnél. Megütöközünk azon is, miszerint a Monarchia nemzetiségi arányainak ismeretében egyértelmű volt, hogy Erdély Romániához csatlakozik, ez háború nélkül is megtörtént volna (388. p.). „A versailles-i rend a Balkánon a győztes nacionalizmusok és a győztes nagyhatalmak politikai vagy gazdasági érdekei közötti kompromisszumot hozott a 19. századi hagyományok jogfolytonossága eredményeként” (400. p.). Elismeri ugyan, hogy a magyarok hiába tiltakoztak a békeszerződések ellen, de ennek a kérdésnek nem tulajdonít nagyobb jelentőséget, hanem a bánáti román–szerb viták tárgyalására tér át. Aztán egy gondolat erejéig mégis visszatér a magyar kérdéshez, a Tanácsköztársaság idején indított támadás volt az oka, hogy a románok bevonultak Budapestre, amelyre az antant olyan élénken reagált, hogy a „Négy Nagy” majdnem szakított Bukaresttel (405. p.). A trianoni békéről – más témákkal ellentétben – nem közöl statisztikai adatokat, viszont hangsúlyozza, hogy az utódállamok elfogadták a kisebbségvédelmi szerződéseket, sőt a magyar pártok képviselői is ott ültek a két világháború közötti román parlamentben.

Külön értéke a műnek néhány – a köztudatban túlzásokkal elterjedt – álláspont kiigazítása. Ezek közül jó példa a „devsirme” fogalma: amely nem is volt olyan súlyos „véradó”, hiszen mindössze 1637-ig működött, és 2000–3000 embert jelentett évente, kevesebbet, mind a hadifoglyok száma. Egy másik érdekes adalék (Stavrianos után), hogy 1453–1632-ig a 47 nagyvezírből 37 keresztény származású volt, a legfontosabb hivatalokat renegátok is betölthették (sőt azt állítja, hogy nem is létezett igazi török nemesség). Az első részt lezáró következtetések során hangsúlyozza, hogy újra kéne értékelni az „ottomán igát”, amely nem teremtett teljesen függő helyzetet, az adók tekintetében (az 1850-es években a háborúk által nem sújtott görög falvak virágzóbbak voltak, mint a független állam legnagyobb falvai) vagy a vallási türelem kérdésében egyáltalán nem volt kedvezőtlenebb a korábbi helyzetnél.

A szerző Balkánt – mint történeti, földrajzi egységet – a nálunk is elfogadott szellemben értelmezni, azaz Moldvát és Havasalföldet, Szerbiát és Boszniát még részletesen, Magyarországot, Erdélyt, Horvátországot csak érintőlegesen tárgyalja. A középkori részeknél a Török Birodalomra, az újkori részeknél a román és a szerb területek helyzetének leírására helyezi a fő hangsúlyt. Mégis ezeken a pontokon lehet leginkább kritizálni. A peremterületek általa kiemelt eseményeinél – számunkra legfeltűnőbb módon éppen a magyar történelmi eseményeknél – gyakori a tárgyi tévedés. Ezekre néhány példa: a rigómezei csata 1389 helyett 1398-as évszámmal szerepel (65. p.); Zsigmond kihasználta Brankovics György szorult helyzetét, és elfoglalta Nándorfehérvárt, ezen esemény után a magyarok „kvázi-protektorátust” alakítottak ki, amely Szerbia fejlődésének mélypontját jelentette (a forrásul megjelölt mű Emile Haumant 1930-ban kiadott könyve) (79. p.); Hunyadi Jánost több helyen, következetesen erdélyi román származásának minősíti (amely nem lenne akkora probléma, ha hozzátenné volna, hogy a középkori nemzetfogalom eltér az újkortól, és ennek kapcsán szükségtelen is román vagy magyar voltát hangsúlyozni; 81., 92., 150. p.); 1456-ban Hunyadi János már nem volt kormányzó (92. p.); Vaslui-nál nem az 1470-es, hanem az 1475-ös évszám lenne a helyes (95. p.); a Habsburg–Jagelló házassági szerződést 1515 helyett 1519-re datálja (103. p.); a kettős királyválasztást 1527-re írja (103. p.); 1566-ban Szigetvár helyett Szegedet foglalja el a török (107. p., és ugyanezt Zrínyi Miklós horvát nemesként szerepel – ennek ellenpontjaként majd az albán Frashëri testvéreknél közli, hogy a törökök is magukénak vallják őket, 362. p.); a székelyeket „szeklers”-nek írja, azt is elmagyarázza, hogy a franciák

„sicules” néven is emlegetik őket Szicília régi lakói után, de szerinte helyesebb a „magyar” változat; másutt mégis használja a „Țirgu Mureș” lábjegyzetében Marosvásárhely helyett a „Székelyvásárhely” szót (159. p.); a kápolnai uniót 1438-ra írja (160. p.); a Budai Nagy Antal-féle felkelésben (a vezető nevét nem említi) magyar és román parasztok harcoltak; Anjou Károlyt már 1307-ben „megkoronáztatja” a Szent Koronával (160. p.); kiemeli az erdélyi országgyűlésnél, hogy a parasztokat nem képviselték (miért, Svédországon kívül a középkori Európában másutt joguk volt a parasztoknak részt venni a rendi gyűlésen?) (162. p.); 1569-es országgyűlésnek írja az erdélyi bevett vallások elfogadását, és kiemeli, hogy kizárták az ortodoxokat, a zsidókat és az örményeket (bár azt nem említi, hogy ekkor éppen Franciaországban vallásháború dúlt a katolikusok és a hugenották között, akik csak korlátozottan szabad vallásgyakorlatot kaptak az 1598-as nantes-i ediktummal) (162. p.); azt a kitételt teszi, hogy a székelyek többsége unitárius volt (162. p.); Pestről már 1684-ben kiűzik a törököt 1687 helyett, és Budát sem 1686. júniusban, hanem szeptemberben foglalják vissza (195. p.); az 1868-as nemzetiségi törvényt XLIV. helyett XXIV. törvénycikknek írja (388. p.); 1566-hoz horvátországi hadjáratot ír (484. p.); a tizenöt éves háborút 1591–1602 közé datálja (485. p.).

Ugyancsak következetlen a szerző a földrajzi nevek írásában. Törekszik ugyan arra, hogy egy-egy nevet a korszakban és a ma használt változatban is feltüntessen, de a középkori magyarországi településneveknél alig-alig akad magyar változat (a „Nándorfehérvár” nevet mindig „Belgrade”-ként használja, ami nem lenne probléma, ha más esetekben nem próbálna több változatot ismertetni).

A szöveget részletes kronológia, fogalomtár, névmutató és többnyelvű földrajzinév-mutató egészíti ki. A térképvázlatok inkább a tájékozódást szolgálják, de a táblázatok részletesebb elemzésekre is lehetőséget nyújtanak.

A fentiekben felsorolt – elsősorban magyar vonatkozású – hibák, tévedések ellenére érdekes, értékes olvasmányoknak találtam Castellan Balkán-történetét. S sorozat többi tagjával (Jean Béranger a Habsburg Birodalomról, Jean-Paul Roux és Robert Mantran a Török Birodalomról, Norman Davies Lengyelországról vagy más szerzőknek az Európán kívüli területekről megjelent egyéb köveivel) együtt érdemes lenne magyarra fordítani, hogy szubjektívitásunk ellenére lássuk, milyen fontos lenne egy kicsit kívülről szemlélni magunkat, térségünket, sőt megismertetni saját álláspontunkat a nyugati kutatókéval. Mindezt annak tudatával – a szerző álláspontját elfogadva –, hogy a kelet-európai államok fejlődése önmagában is érdekes, mindazonáltal lényeges része a kontinens történetének.

Szász Erzsébet

CAROLINE BENN

KEIR HARDIE

London, Richard Cohen Books, 1997. 537 p.

Caroline Benn kitűnő Hardie-életrajza immáron második kiadását éli egy új kiadónál, az első kiadás 1992-ben jelent meg a patinás londoni Hutchinson Kiadónál. (A kötetet annak idején a Századok 1995/6. számában volt alkalmam ismertetni, azért most a munka részletesebb ismertetésétől állok.) A kötet tartalmilag azonos – a különbség „csak” annyi, hogy a szerző az előszót kis részben átírta, közelebb hozta jelen korunkhoz, reagált néhány új jelenségre. A brit tradíciónak megfelelően az első, előkelő, kemény fedelű, szép borítójú kiadást gyakran követi egy olcsóbb, paperback kiadás. Ezúttal is erről van szó.

Előzetesen: a kötet szerzőjével teljes összhangban én is aláhúznám, hogy Hardie valóban „népi hős” lett, akit a széles brit munkásmozgalom valamennyi áramlata a sajátjának érez, tisztel – noha igazán nagyon sokan világosan látják, s ezt Caroline Benn is nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Hardie sem volt „tévedhetetlen”, sok hibát követett el, sok illúzió kísérte végig életútját. A lényegi kérdésekben azonban minden jel szerint igaza volt. Alakja ezért nem merül feledésbe, ezért írtak oly sokan Hardie-életrajzot, s ez magyarázata, hogy Caroline Benn munkája újra megjelent.

Visszatérve a kötet előszavához, megemlíteném, mit látott a szerző fontosnak az elmúlt öt évben, s mivel egészítette ki művét. (Az előszó összterjedelme változatlan maradt.) A bevezető azzal kezdődik, hogy 105 évvel ezelőtt kerültek be először független munkás- és szocialista képviselők a brit parlamentbe. (Erről nálunk tudtommal egyedül A munkásmozgalom történetéről. Évkönyv emlékezett meg az 1990-es években.) Ezután Caroline Benn – akinek a férje, Tony Benn jelenleg is munkáspárti képviselő, s több munkáspárti

kabinetnek volt a tagja – azzal folytatja, hogy most, 1997-ben, amikor a Labour Party nagy győzelmet aratott, nem lehet tudni, Hardie maga miként kommentálta volna ezt. Ám azt biztosan tudni lehet, húzta alá Caroline Benn, azon meglepődött volna, mennyire különféle rétegekből üdvözölték a Munkáspárt sikerét.

A szerző nem esett az életrajzírok ismeretes bűnébe, a hagiográfiába, s mindjárt a bevezető elején kiemelte, hogy Hardie-nek milyen sokféle ütközése volt a munkásmozgalmon és pártján belül is az egyes személyiségekkel, irányzatokkal. Utalt arra, hogy a kortárs vezetők és számos történész Hardie tevékenységéből bukásait, sőt bukott voltát hangsúlyozták – nos ezzel a „végítélettel” szemben halála után több mint 80 évvel kitűnik, hogy Hardie emléke sokkal erősebben él, mint számos „pragmatikus” vezetőé.

A szerző emlékeztet arra, hogy Londonban 1992-ben számos megemlékezésen hajtottak fejet Hardie életműve előtt. Benn ezúttal azonban azt emeli ki, hogy száz évvel a parlamentbe való bejutás után még mindig alapjában ugyanazon célokért folyik a küzdelem: a szegénység ellen, az ipar ellenőrzéséért és demokratizálásáért, az osztályok egyenlőségéért, a nők egyenlőségéért, a nem profitorientált gazdaságért, a közszolgáltatások társadalmi ellenőrzéséért, a teljes foglalkoztatásért, a szegény sorsú gyermekek felkarolásáért, az állatok védelméért, a környezet megővéséért, a békéért és általában a nemzetközi konfliktusok békés rendezéséért.

Majd feltűnik egy új, átfogalmazott rész, amely az 1992-ben megjelent – és nyilván már 1991-ben vagy korábban megírt – előszóban nem véletlenül még hiányzott. Caroline Benn hangsúlyozza, hogy Hardie világnézete érdemileg a humanista szocializmus volt, aminek többen nem tulajdonítottak kellő jelentőséget. Napjainkban viszont, amikor egyfelől a munkásmozgalom „felvizeződése” zajlik, másfelől bekövetkezett „a centralizált kommunizmus bukása”, Hardie szocializmusa „még elevebben él, mint a múlt több korszakában”.

Az új előszóban a Munkáspárt jelenlegi politikájára vonatkozó kritikai utalások is félreérthetetlenek. A szerző már az előző előszavában is méltán rögzítette, hogy Hardie-nak az ILP-hez (Független Munkáspárt) fűződő viszonya nagy vonalakban kiegyensúlyozott volt, és Hardie „hű maradhatott” az ILP-hez, ám a Munkáspárttal (aminek egyik szülőapja) sok baja volt. Az új előszóban Benn még erőteljesebben megnyomta a tollat: Hardie-t a Labour Party-ban nem a személyes előmenetel, a személyi kombinációk, az egyes vezérek és „az egyes vezéreknek a létrán való felkapaszkodása” érdekelte, hanem maga a tömegmozgalom, illetőleg a néptömegek helyzete, ennek változása és javítása. Kemény szavak, és ha ez volt Hardie credója az 1890-es években, akkor a szerzőnek teljesen igaza van: ez az örökség nem kevésbé kihívó az 1990-es években. Mindenesetre tanulságos, hogy Nagy-Britanniában vannak, akik ezt az örökséget nem hagyják elfeledni.

Jemnitz János

PHILIP MATTER THE MUFTI OF JERUSALEM. AL-HAJJ AMIN AL HSAYNI AND THE PALESTINIAN NATIONAL MOVEMENT

*(Jeruzsálem muftija. Al-Hadzs Amin al Huszaini
és a palesztin nemzeti mozgalom)*

New York, Columbia University Press, 1988. 158 p.

A könyv 1988-ban, tíz éve jelent meg, mégsem veszített aktualitásából. Érdekes, mert magyarul sem addig, sem azóta nem jelent meg ehhez fogható munka, annak ellenére, hogy a Közel-Kelet hírei napról napra betöltik a televízió képernyőjét és a napilapok első oldalát. Kevés a konfliktus eredetével, a benne szereplő emberekkel foglalkozó elemzés.

A század elejétől kibontakozó viharos események középpontjában Al-Hadzs Amin, az egykori török katonatiszt, Jeruzsálem britek által kinevezett muftija (a mufti a Török Birodalom és így a kalifátus intézményének bukását követő évtizedekben a többségi, szunita muszlimok számára az egyik, ha nem a legfontosabb vallási vezető, a muszlim egység jelképe), az arab felkelés lelkes híve, a Hitlerrel tárgyaló arab vezető áll, aki végül élő legendával, a palesztin ellenállás szimbólumává vált, s aki még holtában sem térhet vissza szeretett városába, Jeruzsálembe. Nélküle és családjának – a Huszaini-klánnak – ismerete nélkül értelmetlennek a Közel-Kelet 20. századi eseményei, nemcsak a palesztin ellenállás jellegzetességei, hanem a jordán uralkodóház politizálása, vagy akár az első arab-izraeli háború különös vonásai is.

Mindezek ellenére e könyv megjelenéséig nemcsak a hazai, de a nemzetközi szakirodalomból is hiányzott egy átfogó életrajz. Al-Hadzs Amin 1974-ben bekövetkezett halála után nem sokkal, szép számmal jelentek meg önmagukat életrajznak aposztrofáló munkák, csak hogy ezek szerzői a két érdekelt fél táborából kerültek ki, így objektivitással nem igazán vádolhatóak. A palesztin, illetve arab kutatók igyekeztek eleget tenni a mítoszalkotás elvárásainak, míg az izraeli szerzők mint a zsidókkal szemben akár Hitlerrel is szövetségző fenevadat próbálták ábrázolni a muftit. A nyugati közvéleményben is ez a kép maradt meg, nem utolsósorban azért, mert a mufti valóban együttműködött a náci Németországgal. A kompromisszumra képtelen fanatikus vallási vezető képét a brit sajtó már a háború előtt kialakította róla, s azt a későbbi munkák csak tovább erősítették.

Minden közelmúlttal foglalkozó történeti munka magában hordja a pártos véleményalkotás veszélyét. E csapda elkerülése érdekében a szerző – aki kanadai, így aligha vádolható részrehajlással – minden fellelhető adatot, utalást megvizsgál, és az érdekeltet szemszögéből elemez, majd összeveti ezeket a maga által készített riportokból nyert információkkal, s legvégül pedig az ily módon megrostált anyagot elhelyezi az adott tér, idő és hatalmi viszonyok hálójában. Módszerével lassan lehántja hőséről a ráaggatott kliséket, napfényre kerül az esendő ember, aki megpróbált lépést tartani az eseményekkel, de azok mindig egy kicsivel gyorsabban voltak nála. Nem ok nélkül idézi két alkalommal is egy brit külügyi tisztviselő véleményét: „A muftit csak az adott pillanat dobta a felszínre. Ha ő nem lett volna, más játszotta volna el a szerepét.” (87. és 125. oldal.) A korábbi legendákkal és antilegendákkal szemben Philip Matter történeti munkát írt. Mint kívülálló hozzáférhetett mindkét fél anyagához, s mivel időben hozzákezdett a kutatáshoz, még beszélhetett az akkor még élő rokonokkal, munkatársakkal, barátokkal, ellenségekkel, tisztviselőkkel.

A szerző módszeréből következik, hogy nem szűken vett életrajzot ír, hanem mozgalmass tablóképet fest. A muftival végigjárhatjuk Palesztina tragikus történetét, megismerkedhetünk a századvég Szentföldjével, a Török Birodalom hatalmi struktúrájával, a helyi nobilitás szerepével. Tanúi lehetünk, ahogy a Huszaini-klán pozícióharcai lassan egy nemzet ébredésévé lényegülnek át. Láthatjuk az újjáépülő Al-Aksza-mecsetet, de találkozunk az egyre több földet felvásárló cionistákkal, és megcsodálhatjuk a brit hatalmi rendszer kifinomultságát, majd láthatjuk eldurvulását a palesztin felkelés elfojtásakor, mert közvetlen pozícióit sérülni látja. Követjük a muftit Libanonba, Irakba, Olaszországba, Németországba, mi több egy rövid levél erejéig Magyarországra is. 1943-ban a külügyminiszternek címzett levelében annak a 900 zsidó gyermeknek és 100 felnőttnek az ügyére hívja fel a figyelmet, akik kivándorlási engedélyt kaptak Palesztinába. Rámutat, hogy a kivándorlás tovább súlyosbítja az arabok helyzetét, s javasolja, hogy a jövőben kivándorló zsidók számára olyan célterületet határozzanak meg, ahol jól ellenőrizhetőek maradnak. Szerencsétlen módon e célra Lengyelországot találta megfelelőnek. Az ilyen és ehhez hasonló levelek vázlatai, melyek a német kapitulációt követően kerültek a szövetségesek kezébe, tovább rontották a mufti helyzetét. Újra menekülni kényszerül. Száműzetésének újabb állomásai: Franciaország, majd Egyiptom, ahol az arab–izraeli háborúval (1948) végleg kihuny minden reménye. Élete utolsó állomása ismét Libanon.

Az életút minden pontjára rávetül a Brit Birodalom árnyéka, Al-Hadzs Amin életének, cselekedeteinek kulcsát a szerző a britekhez fűződő viszonyban véli megtalálni. Olyannyira, hogy a könyv felépítését is ez határozza meg: az angolbarát, kompromisszumokra hajló és a problémák megoldását tőlük váró mufti az első öt fejezet alanya, míg az angolokkal szemben engesztelhetetlen, ellentük bárhol, bárkivel szövetségző vallási vezető a második öt szereplője. A szimmetriát és a váltás élességét hangsúlyozandó mind az ötödik, mind a hatodik fejezet a palesztin felkeléssel foglalkozik, központba helyezve a döntés dilemmáját és pillanatát: kitartani a kompromisszumos politika mellett és tovább bízni az angolokban vagy szembefordulni a cionista témyeréssel és az ezt támogató angol kormányzattal.

A könyv erőnye a rendkívüli tömörség, 158 oldalon dolgoz fel egy meglehetősen összetett témát lényegre törően és olvasmányos stílusban. A könyv kezelhetőségét fokozza a jól összeállított és igen hasznos, tekintélyt parancsoló bibliográfia. A kötetet fényképmelléklet és a szerző öccse által, a muftiról festett kép egészíti ki.

RELATIONS FRANCO-ITALIENNES (Francia–olasz kapcsolatok, 1943–1947) Cahiers de la Méditerranée, 1996. 52. szám

1996 nyarán jelentette meg az Institut des Recherches de l'Histoire Moderne et Contemporaine de la Méditerranée (a Mediterránum Új- és Legújabbkori Történetét Kutató Intézet) és a Nizzai Egyetem a Mediterrán füzetek 52. számát, amelynek a szerkesztők a Francia–olasz kapcsolatok, 1943–1947 címet adták. A kötet az intézet, az egyetem és a Milánói Egyetem Mediterrán Tanulmányok Központja által közösen szervezett és Nizzában megtartott konferencia anyagát tartalmazza.

A bevezetőben *Romain H. Rainero* és *Ralph Schor* kifejtik, hogy vannak még tisztázatlan fejezetek a két nép kapcsolatában e rendkívül ellentmondásos kort illetően. A források és a különböző dokumentumok ugyan jórészt rendelkezésünkre állnak és ismertek is, de szükség van arra, hogy új megközelítésben, új „szellemben” vizsgáljuk ezeket a forrásokat. Mindkét oldalon tapasztalható a másik féllel szembeni meg nem értés és a második világháború egyes eseményeinek eltérő megítélése. *Rainero* és *Schor* leszögezik, hogy ezeket az eseményeket történelemként kell megítélni és elemezni, ki kell emelni mindent, ami a két népet közelebb hozza egymáshoz, de meg kell tudni magyarázni azokat az eseményeket is, amelyek a két népet elválasztják és eltávolítják egymástól. Be kell mutatni a francia és az olasz partizánok közötti együttműködést, a két nép szolidaritását a demokráciáért vívott harcban, de nem szabad megfeledkezni a sérelmekről sem. A konferencia résztvevői „nyugodt lélekkel” és történelmi rálátással vizsgálták ezt a kort, remélve, hogy a múlt vizsgálata hozzásegíti a két népet egymás jobb megértéséhez és egy békésebb jövő, egy jobb Európa megteremtéséhez.

A kötet két részből áll, az első részben a konferencia résztvevői a francia–olasz kapcsolatok 1943 és 1947 közötti történetét vizsgálják, míg a második részben a Franciaországba irányuló olasz bevándorlás különböző aspektusait járják körül az előadók.

Az első rész olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek a két nép közötti viszony második világháború alatti és utáni történetével foglalkoznak. Az előadók szinte egyöntetűen úgy vélik, a francia–olasz viszony rendkívül rossz volt ebben az időszakban, ennek okát pedig az 1940. júniusi „hátha döfésben” látják. Többen is foglalkoznak a határ menti népesség olaszokkal szemben tanúsított magatartásával, és megállapítják, hogy az nem volt éppenséggel barátságos 1940 és 1947 között. A határ mentén élők élénk ellenszenvet tápláltak az olaszokkal szemben, de ez így volt „Szabad Franciaország”-ot illetően is. *Pierre Guillen* grenoble-i történész adatokat közöl arról az Algírban működő szervezetről (Algíri Savoyaiak), amelynek a tagjai a történelmi Savoyát szerették volna visszaállítani. Ezek az emberek fontos posztokat töltöttek be, és 1944–45 fordulóján követelték, hogy egyesítsék Francia-Savoya területeit a történelmi Savoya olaszországi részeivel (Tende, La Brigue és a La Roya-völgy). Ezt a követelést a francia kormány magáévá tette és a háború utáni békétárgyalásokon fel is vetette.

Nagyon fontos, húzzák alá az előadók, bármilyen nagy volt is az Olaszországgal szembeni ellenérzés, a francia közvélemény legnagyobb része különbséget tett a fasiszta rendszer és az olasz nép között, így a határ menti területektől eltekintve nem alakult ki markáns olaszellenesség Franciaországban. Oka ennek az is, hogy Franciaországban jelentős számú olasz élt, akik tökéletesen beilleszkedtek a francia társadalomba és megszerezték a franciák megbecsülését.

Az olaszfóbia mellett mégsem lehet elmenni szó nélkül. *Jean-Marie Guillon*, az aix-en-provence-i egyetem professzora kifejti, hogy az olaszellenesség nem a határ közelsége, hanem a nagyszámú olasz vendégmunkás miatt alakult ki a Földközi-tenger partján és Alpes-Maritimes térségében. Helyenként olyan erős volt ez az olaszgyűlölet, hogy még a halálbüntetést sem tartották kizártnak az olaszokkal szemben. Az olaszok védelmében pedig nagyon kevesen mertek fellépni, még a kommunista párt helyi szervezetei is csak nagyon óvatosan és visszafogottan fogalmaztak, nehogy a nemzetietlenség vádjával illessék őket. Az olaszellenesség tehát rendkívül mély volt, annak ellenére, hogy az olaszok komoly részt vállaltak a térség felszabadításában, és sok olasz fellépett a megszállás ellen. (A fasiszták sok ellenállót Olaszországba hurcoltak, ahol nem egyet halálra kínoztak.) 1944 és 1946 között az olaszellenesség központja Nizza volt, ahol a teljes olasz közösséget felelőssé tették a fasiszta elnyomásért és kollektív bosszút fontolgattak.

A konferencia résztvevői az ellentétek, a gyűlölet és a meg nem értés mellett szót ejtettek a két nép közötti együttműködésről is. *Romain H. Rainero* milánói egyetemi tanár szerint például az olasz és a francia ellenállás között 1944. május 30-án megkötött saretói egyezménynek a legfontosabb politikai következménye az olasz ellenállás francia részről történő elismerése.

A kötet második részében az olasz bevándorlás néhány sarkalatos pontját járták körül az előadók. Itt két tanulmányt emelnék ki. *Karine Lambert*, a Nizzai Egyetem tanára a bevándorlók bűnözésével kapcsolatos kérdésekre igyekezett válaszokat adni. Megállapította, hogy az olasz bűnözés nagy szerepet játszott a 19. században Franciaország délkeleti megyéiben, amelyet az olasz rablóbandák szinte felosztottak egymás között. Az olaszok számaránya a közszemérem ellen elkövetett bűncselekmények terén elérte az 50%-ot! Lambert aláhúzta ugyanakkor, hogy ugyanazért a bűnért a hatóságok általában súlyosabb büntetést róttak ki az olasz elkövetőkre, mint a franciákra.

Romain H. Rainero második cikkében a Francia-Észak-Afrikába irányuló olasz bevándorlás történetének néhány részletét eleveníti fel. A milánói történész szerint az észak-afrikai olasz emigráció valójában az itteni francia jelenlét és gyarmatosítás terméke, tehát változása, létszámának, összetételének alakulása nem kapcsolódik közvetlenül Olaszország történetének különböző szakaszaihoz. Az olasz bevándorlás legfőbb célpontja Francia-Észak-Afrika volt, nem pedig az olasz gyarmat, Líbia. Ennek okát Rainero abban látja, hogy Tunéziában, Algériában és Marokkóban „kitaposott út” fogadta az olaszokat, míg Líbiában nekik kellett vállalniuk a gyarmatosítás cseppet sem könnyű felelősségét és roppant nehéz terheit. 1881 után Tunézia és Algéria biztos és nyugodt helynek látszott, ahol a franciák már kiépítették a gyarmati rendszert, biztosították a békét és a biztonságot, valamint a munkalehetőséget az európaiaknak. Az olaszok mindenekelőtt halászzattal, földműveléssel foglalkoztak, vagy az építőiparban találták megélhetést. A 20. század harmincas éveiben pontosan ez a nagyszámú olasz népesség lesz majd a Franciaország és Olaszország közötti ellentétek egyik kiváltó oka. A fasiszta Olaszország mediterrán aspirációira és az ott élő olaszokra hivatkozva követelte Tunézia és a kelet-algériai Constantine megye átadását. Rainero a tunéziai emigrációt nevezte a legkényesebb kérdésnek. Egyrészt mert ott élt a legtöbb olasz. (Az 1910-es években Tunézia 2,3 milliós összlakosságának 4%-a volt olasz és csak 2%-a volt francia. A franciák számaránya csak a harmincas években érte el az olaszokét.) Másrészt mert Tunézia gyarmatosítása kapcsán a múlt században keményen ütköztek a két ország érdekei. A Maghreb felszabadulása után aztán az itt élő olaszok – más európai bevándorlókhoz hasonlóan – elhagyták ezeket az országokat, és legnagyobb részük visszatért Olaszországba.

A konferencia résztvevői megmutatták, hogyan kell két nép történetészeinek szakszerűen és politikamentesen megközelíteni a vitás kérdéseket, hogyan lehet tisztázni a problémákat, és miként lehet azokra megtalálni a megfelelő megoldásokat. A problémák ilyen szellemben történő tisztázása valóban hozzájárulhat egy új Európa felépítéséhez.

Ferwagner Péter Ákos

ION PETCU CEAUȘESCU UN FANATIC AL PUTERII – BIOGRAFIE NERETUSATĂ

(*Ceaușescu, a hatalom megszállottja – retusálatlan életrajz*)

București, Editura Românil, 1994

Az 1989-es romániai változások után Nicolae Ceaușescu közel 25 esztendőös országlásával több könyv, tanulmány foglalkozott. Ezek a kiadványok természetesen más képet rajzolnak a diktátorról, mint a korábban megjelent hivatalos életrajz (Michel P. Hamelet: *Életrajz és válogatott írások*. Bukarest, 1971). Az előbbiek közül a legjelentősebb életrajz Ion Petcu: „Ceaușescu, a hatalom megszállottja – retusálatlan életrajz” című könyve, amely a magyar olvasó érdeklődésére is számot tarthat, hiszen belőle megtudhatja, miként értékeli a román történetírárs (és közírás) a diktátor életútját és azt, hogy valóban retusálatlan-e a kialakított kép.

A szerző bemutatja Ceaușescu politikai karrierjének gyors ívelését, mely 1945 októberében kezdődött, amikor a Román Kommunista Párt országos konferenciája a Központi Bizottság legfiatalabb tagjaként az országos vezetők sorába emelte. A fiatal politikus – aki a scornicești elemi iskola néhány osztályán kívül más végzettséggel nem rendelkezett – pályája kezdetétől vaskezü fanatikus vezetőnek számított. 1948-ban Ceaușescu mezőgazdasági miniszterhelyettes, kidolgozója a mezőgazdaság ún. „szocialista átalakításának”, a

kollektivizálásnak, aktív részese a romániai parasztgazdaságok tönkretételének. A kollektivizálással szembe-
szegülő Vadu-Roșca falut (Ivești rajon) személyes parancsára a katonaság körbe zárta és tűz alá vette.

1950–1954-ig Ceaușescu nemzetvédelmi miniszterhelyettes tábornoki rangban, ekkor szerezte első dip-
lomáját a moszkvai Frunze Katonai Akadémián (1951 és 1952-ben két-két hónapon keresztül az akadémia
hallgatója).

Ion Petcu könyve szemérmesen hallgat Ceaușescunak a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem megszűnte-
tésében játszott szerepéről. 1959 tavaszán Kolozsváron a Bolyai és a Babeș Tudományegyetemek ún.
„egyesülési” gyűlésén a kommunista párt KB-t Ceaușescu képviselte, aki provokatívan és dölyfösen viselke-
dett. A gyűlés legdrámaibb mozzanata Ceaușescu és Szabédi László költő-egyetemi tanár vitája volt. A
későbbi diktátor agresszivitása sokban hozzájárult ahhoz, hogy Szabédi László néhány nap múlva öngyilkos
lett. Petcu könyve hallgat az egyetemek „egyesülését” követő letartóztatási hullámról is, mely elsősorban a
magyar egyetemi hallgatókat érintette.

Erdekes a könyvnek Gheorghiu-Dej (1901–1965) teljhatalmú pártfőtitkár utódlásának kérdésével foglal-
kozó része. 1965 elején a gyógyíthatatlan beteg Gheorghiu-Dej megbízta Ion Gheorghe Maurert, a Miniszter-
tanács elnökét, hogy hívja össze a legjelentősebb pártvezetőket és javasolja utódjának Gheorghe Apostolt,
aki 1954–55-ben már viselte a KB első titkára tisztségét. A ravasz Ceaușescu, valamint az oroszbarátnak
tekintett Alexandru Drăghici (1952–1968 között belügyminiszter) a döntés elhalasztását kérték, ne keltsék
úgymond azt a látszatot, mintha siettetnék Dej halálát. Bizonyára ez lehetett az oka annak a furcsa esetnek,
hogy a már agonizáló pártfőtitkárt – egy nappal a halála előtt – az Államtanács elnökének választották.

1965. március 19-én Gheorghiu-Dej elhunyt, ezt követően a Politikai Bizottság Maurer javaslatára új el-
ső titkárnak Nicolae Ceaușescut választotta. Mi történhetett ez alatt a rövid idő alatt, vajon Maurer miért nem
tartotta tiszteltben Dej végakarát? Az 1989-es változások után Maurernek többször is feltették ezt a
kérdést. Pálfordulását azzal indokolta, hogy a párt „régí gárdája”, idősebb vezetői Ceaușescuban a kisebbik
rosszat látták Apostollal szemben, közismert „szovjetellenessége” pedig megfelelt Románia akkori külpoliti-
kai koncepciójának. Ion Petcu szerint a történelmi igazsághoz az is hozzátartozott, hogy Ceaușescu kezében
ekkor már igen nagy hatalom összpontosult – a KB szervezési titkáráként irányította a párt 16 tartományi
szervezetét, ellenőrizte a hadsereget, a securitátét, a belügyminisztériumot, a főügyészséget –, s ekkora
hatalommal már senki sem mert szembebeszélgni.

A szerző részletesen foglalkozik Románia ún. „különutas” politikájával, a Moszkvától való lassú eltávo-
lodás és a Nyugathoz való óvatos közeledés megvalósításával. Ez a koncepció természetesen nem Ceaușescu
államfői „zsenialitásának” eredménye, mint ahogy azt a román propaganda hosszú időn keresztül hirdette,
hiszen Dej már 1955 decemberében, a kommunista párt II. kongresszusán a „szocializmus építésének román
útjáról” beszélt. Az új korszak kezdetét a tömegkommunikáció is jelezte: 1959. január 24-én először hang-
zott el a román rádióban a tiltott hazafias ének, az „Egyesülés hórója”. A palástolt szovjetellenesség termé-
zetesen nem gátolta meg a román vezetést abban, hogy az 1956-os magyar forradalom idején „szilárd,
elvhű, szovjetbarát” magatartást tanúsítson és felajánlja szolgálatait az imperialista nagyhatalomnak.

A különutas politikában újabb lépést jelentett az 1964 áprilisában megjelent román nyilatkozat a
„nemzetközi kommunista és munkásmozgalom egyes kérdéseiről”, mely elítélte a nemzetek feletti integráció
gondolatát, és meghirdette a kommunizmus nemzeti alapon való építését. A szerző szerint a román pártveze-
tés köreiben igen nagy ellenzést váltott ki a Moszkvában nyilvánosságra hozott „Valev-terv”, mely Kelet-
Közép-Európában kialakítandó „gazdasági zónák” gondolatát vetette fel. A román párt az elképzelést Ro-
mánia felosztására tett kísérletként értékelte.

1965 szeptemberében Ceaușescu Moszkvába látogatott, ez az út magyar szempontból is figyelemre méltó.
A román és a szovjet pártvezetés – a szaporodó nézeteltérések ellenére – egy kérdésben igen gyorsan
megegyezett: a titkos megállapodás értelmében Bukarest hallgatást ígért Besszarábia ügyében, a Szovjetunió
pedig vállalta, hogy semlegesíti Magyarország esetleges Erdéllyel kapcsolatos lépéseit.

1967-ben a román külpolitika jelentős sikereket ért el: az ország az arab–izraeli háborút követően nem
csatlakozott a szocialista országok Izraelt elítélő politikájához (ezt a Nyugat Ion Petcu véleménye szerint
azzal honorálta, hogy Corneliu Mănescu román külügyminisztert megválasztotta az ENSZ XXII. ülészaká-
nak elnökévé), majd eredményesen közvetített az Egyesült Államok és Észak-Vietnam titkos tárgyalásain. A
nyugati sajtó egyre gyakrabban nevezte Ceaușescut „Kelet De Gaulle-jának”.

A szerző részletesen foglalkozik a különutas politika első válsághelyzetével, amelyre 1968 augusztusá-
ban a csehszlovákiai események kapcsán került sor. Ceaușescu 1968. augusztus 22-én Bukarestben 100 000
ember előtt elítélte ugyan a szovjet inváziót és bejelentette az ország szuverenitásának megvédését, de
néhány nap múlva „szovjetbarát” kijelentéseket tett és elfogadta a keleti „nagy testvér” által teremtett helyze-

tet. A hintapolitika azonban tovább folytatódott: 1969 augusztusában Bukarestben Ceaușescu fényes külsőségek között fogadta Nixon elnököt, a látogatás miatt még a kommunista párt X. kongresszusát is elnapolták, majd 1970 nyarán ugyancsak ünnepélyes keretek között aláírták a román–szovjet barátsági szerződést.

1971 nyarán Ceaușescu Kínába látogatott, amit a szovjet vezetés igen nehezményezett, és a látogatás ideje alatt a Romániával határos Odesszai körzetben nagy hadgyakorlatokat rendezett. A szerző szerint Ceaușescu ekkor már belátta, hogy a kínai barátságnak, de az amerikai védelmi gyűrűnek is megvannak a korlátai. Ettől kezdve a román politika gyökeresen megváltozott, később meghirdették a sztálinista elvekre épülő „kulturális miniforradalmat”.

Ma már világos – hangsúlyozta a szerző –, hogy a Ceaușescu-féle politizálást a világhatalmak – az Egyesült Államok és a Szovjetunió, valamint Kína – szembenállása tette lehetővé. A „Kárpátok Génuszának” szerepe a hidegháború időszakában volt jelentős, az enyhülés idején despotikus diktatúrája Nyugatnak, Keletnek egyaránt kényelmetlenné vált.

A retusálatlan életrajz szerzője Ceaușescunak a nemzetiségekkel szembeni politikájával sajnos egyáltalán nem foglalkozott. Szinte szót sem ejt azokról az intézkedésekről, amelyeknek a célja az erdélyi magyarság szülőföldjéről való elűldözése vagy beolvasztása volt.

A könyv utolsó fejezete Ceaușescu bukásával foglalkozik. 1985 márciusában Gorbacsov főtitkárrá választásával a világpolitikában új enyhülési korszak következett. Ceaușescu nemzetközi pozíciója, valamint belső hatalmi helyzete ekkorra már igen meggyengült. 1988-ban Washington – elsősorban az emberi jogok megsértése miatt – nagy diplomáciai offenzívát indított a „Kárpátok Génusza” ellen. A hatalmát féltő Ceaușescu 1989 júniusában – a Varsói Szerződés államainak tanácskozásán – Gorbacsov ellen fordult, akit megvádolt a kommunista rendszer szétrombolásával. Románia diktátora ekkor újra a nacionalizmus fegyveréhez nyúlt: 1989 novemberében a Román Kommunista Párt XIV. kongresszusán a Molotov–Ribbentrop-paktum bírálata ürügyén tulajdonképpen Besszarábia és Észak-Bukovina visszacsatolásának kérdését vetette fel. A vég azonban elkerülhetetlen volt: 1989 decemberében – a máltai találkozót követően – a temesvári és bukaresti események megdöntötték Ceaușescu közel 25 esztendős diktatúráját.

Sebestyén Kálmán

E számunk szerzői

Csombor Erzsébet, igazgató, Komárom-Esztergom Megyei Levéltár, Esztergom

Ferwagner Péter Ákos, PhD-hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Ligetfalvi Gábor, egyetemi hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged

V. Molnár László, kandidátus, egyetemi docens, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged

Sebestyén Kálmán, kandidátus, történész, Budapest

N. Szabó József, kandidátus, főiskolai tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

Szász Erzsébet, középiskolai tanár, PhD-hallgató, Budapest

Szatmári Péter, főiskolai adjunktus, ELTE Tanárképző Főiskolai Kar

Szilágyi Ágnes Judit, PhD-hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged

Timár Attila, PhD-hallgató, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen